

PAPER DETAILS

TITLE: Es-Semîn ve Garîbu'l- Kur'an'indaki metodu

AUTHORS: Sükrü ARSLAN

PAGES: 0-0

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30831>

es-SEMİN VE GARİBUL- KUR'AN'INDAKİ METODU

Prof.Dr. Şükrü ARSLAN

11. Sayıdan Devam

d- Metodu

es-Semîn Umdetu'l-Huffâz'ındaki metodu ile ilgili olarak şu kısa açıklamada bulunur: "Nazm ve nesirden lafızların manasını açıklayıcı ve manayı tamamlayıcı nitelikte gördüklerimizi şahit olarak getirdik. Bunun yanında lafızların yapısı cihetinden kapalılık bulunanları da basit bir dil ile açıklamaya çalıştık. Eğer müfessirler, lafızları lûgat manalarının dışında bir mana ile açıklamışlarsa, bunlara da ayrıca işaret ettik" ⁴¹.

Görüldüğü gibi müellifimiz metodunu ana hatları ile zikretmiş, detaylı bilgi vermemiştir. Biz, metin tetkikinden müellifimizin söz konusu eserindeki metodunu misallerle biraz tafsılatlı olarak açıklamaya çalışacağız.

Müellifimiz, Kur'an-ı Kerim'de garib olduğu kanaatine vardığı kelimeleri tefsir ederken aşağıda belirtildiği şekilde bir yol takib eder:

Umumiyetle açıkladığı kelimenin önce kök harflerini ayrı ayrı yazılmış şekilde kaydeder, sonra "Kale Allâhu Ta'âlâ" diyerek lafzın âyette geçtiği haliyle âyetlerden kısa pasajlar alır, kelime veya terkiibin lûgat veya tefsiri manalarını açıklar, pek çok yerde âyet, hadis, eski Arap şiri ve deyimlerden şahitler getirir, kelimelerin müfred ve cemilerine işaret eder, zaman zaman müzekker ve müennes olmalarına, terkiplerin belâğı yönlerine temas eder, garibu'l-Kur'an müellifleri ve filologların görüşlerini nakleder, onları tasvîp veya tenkid eder, kendine göre doğru olanı belirtir, kıraat farklılıklarını kısaca hatırlatır, araya da fikhî ve kelâmî konulara değinir.

⁴¹ Bkz. "Umdetu'l-Huffâz, vrk. 2 a.

Şimdi yukarıda genel hatları ile belirtilen hususları kısa mısaller vererek biraz açmaya çalışalım.

Kelimeleri açıklarken sabit usulü yoktur, duruma göre bir yol izler, şöyleki :

1-Bazen kelimenin geçtiği ayette kendisinden murad edildiğine kanı olduğu tefsiri manasını verir, arkasından lügavî manası ve diğer izahlara geçer. Meselâ: خفض kelimesini açıklarken nasıl bir yol izlediğini orijinal yazılış şekli ile görelim:

خ ف ض قوله تعالى: "واخفض لهم جناح الذل" 42 أى ألن لهما جانبك ومقالك والخفض ضد الرفع، والخفض اللين فى السير، والخفض الدعة ومنه خفض العيش 43

Misalde خفض lafzını tavır ve konuşmada yumuşak olmakla tefsir etmiş خفض ın lügatte yüksekliğin zıddı olduğuna işaret etmiştir.

Bazen kelimenin lügavî manasını açıklamakla başlar, örneklerle manayı genişletir.

قوله تعالى: "وما أخفى لهم من قرة أعين" 44 الاخفاء الستر والتغطية، يقال: أخفى الشيء وأخفاه استتر واستتره... 45

örtmek, gizlemek, saklamaktır 45.

Kelimelerin lügat manalarına temas etmeden doğrudan tefsir örfündeki manasını vermekle başladığı yerler de az değildir :

قوله تعالى: "الحيط الأبيض من المحيط الأسود" 46 المحيط الأبيض المراد به النهار، والمحيط الأسود، المراد به سواد الليل، وهذا من أبلغ الاستعارات حيث شبه ضوء النهار وظلام الليل لا متدادهما بخيطين يمتدّين هذه صفتيهما 47

الحيط الأسود dan maksat, gündüzün beyazlağı, kastedilen gecenin siyahlığıdır. Ve bu en güzel, en açık istiarelerdendir.

42 İsra sûresi 24.

43 ^cUmde, vrk. 121 a.

44 Secde sûresi, 17.

45 ^cUmde, vrk. 121 b.

46 Bakara sûresi, 187.

47 ^cUmde, vrk. 130 a.

Bazan açıklamak istediği lafza kısa bir mana verir sonra aslına işaret eder, gerekli gördüğü açıklamalarda bulunur :

قوله تعالى : " يتخافتون بينهم " 48 . أى يتسارون ، وأصله من الخفوة وهو ضعف الصوت . قال تعالى : " ولا تخافت بها " 49 . أى لا تسرها فلا يسمعك من خلفك ، وأصل الخفوت السكون ، ومنه خفت الميت ، ومن ذلك " فانطلقوا وهم يتخافتون " 50 . أى يسر بعضهم إلى بعض لئلا يسمعهم المساكين ، وفي التفسير قصة مشهورة .

lafzını aralarında gizli konuşmaları ile tercüme etmiş, aslında sesin zayıf olması manasına gelen الخفوة olduğunu belirtmiştir⁵¹.

Bazan söze kelimenin nev'ini belirtmekle başlar:

قوله تعالى : " وما خلفهم " 53 . خلف ظرف مكان مثل وراء . وما ضد الامام 52

ön " امام " gibi mekân zarfıdır ve bu ikisi " امام " kelimesinin zıddıdır.

Kök harfleri aynı olan veya aynı kökten türemiş kelimelerin muhtelif âyetlerde ifade ettiği manaları ayrı ayrı izaha çalışır. Müellifin açıklamasının tamamını vermek elbette daha faydalı olurdu. Fakat fazla yer işgal edeceğinden misal olacak kadar pasajlar almakla iktifa edeceğiz

قوله تعالى : " فالمريرات قدحا " 54 . أقسم بالخيل على الجهاد لأنها إذا عدت أصابت ستأكلها الحجارة فتورى منها النار كفعل القادح بالزناد ...
وقال تعالى : " النار التي تروون " 55 . ويقال : قدح فاورى وأثقبه إذا طهر بحاجته ، وعلى ضده قدح فأكبى وأصله على الاستعارة من ورى الزناد
وقوله تعالى : " وأنزل الثوراة " 56 . هى نوعه من ذلك لأنها ضياء ونور ، فأبدلت الواو تاء

48 Tâhâ sûresi, 103.

49 İsrâ sûresi, 110.

50 Tâhâ sûresi, 103.

51 Umde, vrk. 121 a.

52 Bakara sûresi, 255.

53 Umde, vrk. 123 a.

54 Âdiyat sûresi, 2.

55 Vâkıa sûresi, 71.

56 Âl-i İmrân sûresi, 3.

على حد ابدالها في تولج و يتقور ، و قد حقت ذلك فيما تقدم . و في قوله تعالى : " وكان
 وراهم ملك " 57 قيل هو هنا بمعنى امامهم كذا في التفسير ، و مثله قوله تعالى : " و من وراء
 عذاب غليظ " 58 قال ابن عرفة : كيف قال " من وراء " وهي امامه ، و زعم ابو عبيدة و ابو علي
 قطرب ان هذا من الاضداد . و هو غير محصل لان امام ضد وراء و انما يصلح هنا في الاماكن و لا وقات .
 59 تعالى : فأورى سورة اخي 60 اي استرها ، و كذا قوله « يورى سوادكم »
 و مثله " حتى تورأت بالمحجاب " 61 و التورية ان تظهر شيئا و تريد غيره كأنه تظهر
 جزأ و تستر آخر ... و قال بعضهم : ستر و وهم غيره و اصله من الورا ، اي التي الستر وراء ظهره ... 62
 " الموريات " Misalde de görüldüğü gibi " و رى " kökünden önce " kelimesini alması , tırnağın yerden ateş çıkarması manasına geldiğini
 belirtmiş, sonra " تورون " kelimesinin çakmakla ateş yakmak, ateşlemek
 manasına geldiğine işaret etmiş, " التوراة " kelimesini almış, veznini
 belirtmiş, kelimenin yapısı hakkında bilgi vererek nur ve ışık
 manasına geldiğini söylemiştir. dördüncü misalde " وراء " kelimesinin
 bu âyette " امام " ön manasına geldiğini meçhul olarak naklederek
 kendisi kesin bir şey söylemez, fakat tefsirde böyledir diyerek tasvip
 ettiğini ifade eder ve başka âyetle bunu delillendirir, ezdâddan
 olduğunu söyleyenlere katılmaz.

Beşinci misalde " واري " kelimesinin örtmek manasına geldiğini
 kaydeder ve başka âyetlerde aynı anlamı ifade ettiklerini belirtir.

Kimi zaman tefsir örfündeki manasına değinmeden kelimenin
 aslını belirtir sonra diğer izahlara geçer, Meselâ :

قوله تعالى : " انه مخلصا " 64 اصله التخصي من الشئ و عدم الشركة فيه 63
 un aslı, âri olmak, herhangi bir şey karışmamak, veya
 birleşik olmamaktır der ve açıklamasına başka misallerle devam eder.

Kimi yerde kendisi bir açıklama yapmadan doğrudan
 başkalarının izahını isim vermeden bazen de kimden aldığını

57 Kehf sûresi, 79.

58 İbrahim sûresi, 17.

59 A'raf sûresi, 26.

60 Maide sûresi, 31.

61 Sâd sûresi, 32.

62 cUmde, vrk. 461 a-b.

63 cUmde, vrk. 123 a.

64 Meryem sûresi, 51

belirterek naklettiği görülür. Bu gibi yerlerde kendisinin özel bir değerlendirmesinin bulunmadığı tahmin edilebilir.

قوله تعالى : " ولذكر الله أكبر " 65 قيل هو تسبيح وتحليل ونحوه ، وقيل : بل هو الكلام في العلم كقولك هذا حلال وهذا حرام ، وقيل معناه ولذكر الله عنده أكبر من ذكر العبد ربه ... 66

Bu misalde kile diyerek nakilde bulunmuş, açıklamanın kime ait olduğunu bildirmemiştir.

قوله تعالى : " يوما غيوسا قططيرا " 68 قال ابن عرفة متقيضا لا صحة فيه 67 Burada kendisi izah etmemiş, İbn Arafa'nın izahını nakletmekle ıktifa etmiştir.

Bazen kelimenin manasını tarif eder, neye benzetildiğine dikkati çeker.

قوله تعالى : " صم بكم " 69 الصم فقدان حاسة السمع ، وبه شبه من لا يصى Kulağın işitme fonksiyonunu yitirmesidir. 70 Hakka kulak verip dinlemeyen ve hakkı kabul etmiyen kimse kulağı işitmeyen sağır birine benzetilmiştir.

Kelimenin lügat ve ıstılah manalarını ayrı ayrı belirtmeye önem verir.

قوله تعالى : " و يقيمون الصلاة " 71 الصلاة لغوية و شرعية ، فاللغوية الدعاء ، قال للناطقة :

تقول بنتي وقد قربت مرحلا يا رب جنب أبي الأوصاب والوجع عليك مثل الذي صليت فاعتضى يوما فان جنب المرء مضطربا واما الشرعية ، فذات الأركان المعلومة وهي مشتقة من ذلك لانها مشتقة على الدعاء .. Kelimesinin sözlükte dua manasına geldiğini, ıstılahta ise

65 Ankebut sûresi, 45.

66 ^cUmde, vrk. 139 b.

67 ^cUnide, vrk. 346 a.

68 Dehr sûresi, 10.

69 Bakara sûresi, 18.

70 ^cUmde, vrk. 224 b.

71 Bakara sûresi, 2.

belli bir ibadetin ismi olduğunu belirtir ⁷².

Lafızları açıklarken öncekilerin görüşlerine sık sık yer verir. Bazan bunları ard arda sıralar, bu arada kendisinin söylemek istediği bir şey varsa onu da ilave eder.

قوله تعالى: "ويل للمطففين" ⁷³ الويل القبح والتبس. قال الأصمعي: ويل قبح وقد تستعمل على التحسر، وويس استصغار، وويح ترحم، وقال بعضهم: ويل واد في جعتم، قال الراغب: ومن قال ويل راد في جهنم فإنه لم يران ويلا في اللغة هو موضع لهذا، وأما أراد من قال الله فيه فقد استحق مقراً من النار وثبت له ذلك، وقال ابن كيسان: قال ثعلب قال المازني قال الأصمعي: الويل قبح والويل ترحم، وويس تصغيرها أي هي دونها، وقال الهروي في قوله عليه الصلاة والسلام لعمار: "ويح ابن سمية تقتله الغنة الباغية" ⁷⁴ توجع له، وويح كلمة يقال لمن وقع فيهلكة لا يستحقها فتترحم عليه ويرق له، وويل يقال لمن يستحقها ولا تترحم عليه، وقال سيوريه: ويح زجر لمن أشرف على الهلكة، وويل لمن وقع في الهلكة، وقال ابن عرفة: الويل الحزن والمكروه... وعن ابن عباس: الويل المشقة من العذاب، والويلة تأنيث الويل يقال: ويل وويلة، قال تعالى: "يا ويلتان" ⁷⁶، وقوله تعالى: "يا ويلتى ليتنى لم اتخذ خليلاً" ⁷⁵ يريد يا ويلتى، فقلبت الياء الفا وهي لغة فصيحة والمعنى يا ويلتى تعالى فهذا وقتك، وقال الفراء: الأصل في الويل وي أي حزن كما تقول وي فلان أي حزن له فوصلت العرب باللام وقدروا أنها منه فاعربوها ⁷⁷

Metinde görüleceği gibi "veylûn" kelimesinin izahı ile ilgili olarak el-Asmaî, er-Ragîb, Haravî, Sibeveyh, İbn Arafâ, İbn Abbas ve Ferrâ'dan nakilde bulunmuş, bu arada kendisinin söylemek istediklerini de ilâve etmiştir.

Kimi kelimelerin nev'ini belirtir:

قوله تعالى: "لفتحنا عليهم يركات من السماء والارض" ⁷⁸ فبركات السماء مطرها وبركات الارض نياتها، والبارك اسم مفعول من ذلك وهو ما فيه البركة....
البارك ⁷⁹ kellesi ismi mefuldûr gibi.

⁷² Umde, vrk. 223 b.

⁷³ Mutaaffîlîn sûresi, 1.

⁷⁴ Buharî, Kitabu'l-Cihad ve Siyer, bab 17 (IV,207), el-Aciûnî, Muttefekun aleyh olduğunu söylemişse de lafızları değişiktir. Bkz. Keşfu'l-Hafâ, II, 481(2973).

⁷⁵ Furkân sûresi, 28

⁷⁶ Maide sûresi, 31.

⁷⁷ Umde, 474 a.

⁷⁸ A'raf sûresi, 96.

⁷⁹ Bkz. Umde, vrk. 36 b.

Gerek gördüğü yerlerde kelimelerin müzekker-müennes, müfred ve cemilerine işaret eder, örneklerle kısaca açıklar :

و النخل : النخل معروف ، وهو اسم جنس للفرق بين واحد ، و جمعه بالتاء ، و يذكر
وسؤنس ، فمن التذكير قوله " اعجاز نخل منقعر " 80 ، و من التأنيس " اعجاز نخل
خاوية " 81 و يجمع على نخيل ايضا ...

Hurma ağacı mälumdur. Cins isimdir. Müfredi ile cemisi arasındaki fark " ta" iledir. Müzekker de olur müennes de olur. اعجاز نخل âyetindeki müzekkere خاوية اعجاز نخل âyetindeki النخل kelimesi müennese misal teşkil eder⁸².

Açıklamasını yaptığı kelimelerin bir kısmını mazî, muzarî ve mastarlarını verir, bazen değişik bablardan kullanılışını da belirtir. Bu arada mana farkı bulunup bulunmadığına işaret eder.

قوله " بالعشى والابهكار " 83 مصدر ابكر يبكر ، ويقال : ابكر يبكر ابكارا
فهر ميكر ، و بكر يبكر تبكيرا فهر ميكر ، و ابكر يبكر فهر ميكر ، و بكر يبكر فهر باكر
كل بمعنى واحد ، و ان كان قد يقع في بعضها فرق ذلك غير خفى .

" el-lbkâr" kelimesinin ifâl bābından mastar olduğunu zikreder, ismi failini yine aynı şekilde bu kelimenin tefîl babı, iftiâl babı ve sülâsisinin mazî, muzarî, mastar ve ismi faillerini verir, hepsinin aynı manaya geldiklerini, bir kısmında bazı farklılıklar varsa da bunun anlaşılmayacak gibi olmadığını belirtir⁸⁴.

Zaman zaman gramerle ilgili izahlara yer verdiği görülür. Meselâ :

قوله تعالى : " الله نور السموات والارض " 85 قال ابن عرفة منور ، بمعنى انه مصدر
مراد به الفاعل ... و قيل : هو على حذف مضاف اي ذو نور ...

" Allab, göklerin ve yerin nurudur". İbn Arafa şöyle der : Nurdan maksat nurlandırandır. Zira " nur " kelimesi fail manasına mastardır. Muzafın hazfı üzere nur sahibidir de denilir⁸⁶ gibi.

80 Kamer sûresi, 20.

81 Hâkka suresi, 7.

82 cUmde, vrk.419 .

83 Âl-i İmrân sûresi, 41.

84 cUmde, vrk. 46 b.

85 Nûr sûresi, 35.

86 cUmde, vrk. 440 a.

Gramerle ilgili değişik bir misal de şu olabilir :

"اخذناهم بفتة" 87 يجوز نصبها من اوجه : احدها انها حال من الفاعل اي باغتين .

او من المفعول . اي ميقوتين . و اما على المصدر من معنى عامله كأنه قيل : اخذ بفتة .

"Ansızın onlara el koyduk" âyetindeki "Bağleten" kelimesinin bir kaç yönden mansub okunması caizdir. Haberleri olmadığı halde ansızın manasına ya failden haldır, ya gaffete düşürülmüş oldukları halde manasına mefulden haldır. Yahutta âmîlinin manasını ifade eden mastar olmak üzere mansubtur ve sanki şöyle denilmiştir : Habersiz olarak el koydu(yakaladı)⁸⁸.

Farklı açıdan ve daha mufassal olanlara da şu misal verilebilir :

أما ، بالتشديد حرف يفضل ما اجمله المتكلم او الدعاء المخاطب ، و معناها معنى اسم شرط و فعله ، فسرهما سببويه بهما يكن من شيء ، و لذلك يلزم الفاء في جوابها قال تعالى : " فاما اليتم فلا تغهر " 89 وقد تحذف بكثرة مع قول مضمر كقوله تعالى : " فاما الذين اسودت وجوههم اكفرتم " 90 اي نيقال لهم : اكفرتم ودونه قليلا ، يجيئ مع الشرط الصريح فيحذف جوابه لدلالة جوابها على سببه كقوله تعالى : " فاما ان كان من اصحاب اليمين فسلام " 91 ولا يليها الا الاسماء و لذلك اجمعوا الا من شذ على رفع ثمود من قوله " واما ثمود فهديناهم " 92 و لم تنصب على الا شئتف ل .

و أما ، بالتخفيف حرف استفتاح كـ " ألا " ، و تكون بمعنى حقا و لكونها بهذين المعنيين جاز في أن الواقعة بعدها الكسر و الفتح . فالكسر على انها استفتاح كالام فوقعت " ان " في ابتداء الكلام فمن ثم كسرت ، و الفتح على انها بمعنى حقا . و حقا مشبهة بالظرف فيكون خيرا مقدما و أن و ما بعدها في محل المبتداء . تقديره أ في حق أنك ذاهب الى ذهابك ؟

و إما بالكسر و التشديد حرف معناه الشك و الابهام او التخيير او الا بساحة و التقسيم كأو . و ادعى بعضهم انها ليست عاطفة اجماعا ، و بعضهم اثبت فيها خلافا ، قال تعالى : " انا عدينا السبيل إما شاكرا و إما كفورا " 93 فهذه لتقسيم ، و قوله : " إما ان تعذب و اما تتخذ فيهم حسنا " 94 ظاهر فيه التخيير ، و تجوز الابهام ، و قوله : " حتى اذا راوا ما يوعدون اما العذاب

87 Enâm sûresi, 44; A'raf sûresi, 94.

88 Umde, vrk.44 a.

89 Duhâ sûresi, 9.

90 Âl-i İmrân sûresi, 106.

91 Vakua sûresi, 90-91.

92 Fussilet sûresi, 17.

93 İnsan sûresi, 3.

94 Kehf sûresi, 86.

رَأَى السَّاعَةَ 95 ظاهر فيه التنوع .

"أما" kelimesi şeddelli olduğunda mütekellimin (konuşanın) yahut muhatabın iddiasını tafdil eden (yeğliyen) bir harftir. Manası şart ismi ve fiilin manasıdır. Sibeveyh: "مهما يكن من شيء" her ne zaman (her ne) olursa diye tefsir etmiştir. Onun için de cevabının başına "ن" nın gelmesi gerekir. Allah Taâla şöyle buyurur "öksüze gelince, onu ezme". Allah Taâla'nın şu âyetinde olduğu gibi muzmer(gızlı) bir sözle beraber hazfedildiği çoktur. Yüzleri kararanlara: İmanınızdan sonra-inkâr ettiniz ha? Yani onlara inkâr ettiniz ha? denilir. Bazan da tek başına hazfedildiği olur. Açık şartla beraber gelebilir. Şartın cevabı bunun cevabına da delâlet ettiği için cevabı hazfedilir. Şu âyette olduğu gibi: "Eğer sağ ehlinden (amel defteri sağ tarafından verilenlerden) ise, sana sağ ehlinden selâm". Kendisinden sonra sadece isim gelir. Onun içindir ki istisna olan hariç aşağıdaki âyetle semûd kelimesinin merfu okunmasında kıraat imamları birleştiler. "Semûd kavmine gelince, onlara yol gösterdik". Semûd kelimesi iştilal olmak üzere mansub okunmadı. Şeddesiz olması durumunda ise "و" gibi başta (iftitah) harfl olur ve doğrusu, gerçekten manasına gelir. Bu iki manayı ifade ettiği için de kendisinden sonra gelen elif nûn "ان" maddesinin meftuh yahut meksur okunması caizdir. Lâm gibi başlama harfl kabul edilirse elif nûn maddesi sözün başında olduğu için meksur okunur. Meftuh okunursa "ا" hakkan manasıdır. Ve hakkan zarfa benzer, o nedenle de öne geçmiş haber olur. "Enne" ve dahil olduğu cümle mübtada mahallindedir. Takdiri ise, "senin görüşüne kapılman gerçek midir?. Kesreli ve şeddelli olmasını ise "ا" harfl gibi müphemlik, tereddüt, seçme, mubahlık ve taksim manaları taşıyan bir harftir. Bazıları onun atıf harfl olmadığına icma olduğunu iddia ederler. Bazıları da onda ihtilaf bulunduğunu ortaya korlar. Allah Taâla bir âyetinde şöyle buyurur: "Biz ona yolu gösterdik: (O)ya şükredici veya nankör olur". Bu misal taksim içindir. Şu âyet-i Kerime ise "ya azab edersin veya kendilerine güzel davranırsın- nasıl istersen öyle yaparsın-. Burada seçme manasına geldiği açıktır ve mubahlık da caizdir. Bu âyet de ise "nihayet vadedildiklerini- ya azabı veya kıyameti- gördükleri zaman", nevilğin açık olduğu görülür 96.

Ara sıra Basra ve Kûfe ekollerinin görüşlerine yer verdiği, onları

95 Meryem sûresi, 75.

96 cUmde, vrk.22 a,b.

tasvib veya reddettiği göze çarpar. Önce, sadece Basra'lıların görüşlerini naklettğine dair bir misal, sonra da Kûfe'lilerle ilgili bir misal verelim :

قال تعالى : " بالغدو والاصال " 97
 قال الهروي : هو ما بين المصير الى المقرب ، و يجمع على اصيل كـ رغيف و غف و اصل
 كـ شريف و اشرف ، و اصائل جميع الاصيلة و يقال اصيلا فـ قيل هو جمع لاصيل
 كـ رغائف و رغيف ثم صغر على لفظه و هذا عند البصريين مردود لعله ذكرتها لـ
 شرح قصيدة النابغة ، و ذكرت هناك تخريجها لـ خاصة ان اصيلا تصغير اصلان مرادا
 به المصدر كالغفران و يبدل نونه لـا

Âyette geçen " الاصل " kelimesinin çoğuludur. el-Heravi şöyle der : الاصيل ve الاصلة akşam üstü yani ikindiden sonra başlayıp akşama kadar olan zamandır. الاصيل kelimesi ise " اصيلة " nin çoğuludur. " الاصيلان " da denilir ki bunun رغائف ve رغائف misalinde olduğu gibi " اصيل " ın çoğulu olduğu sonra lafzı üzere tasğir (küçültme) yapıldığı söylenmiştir. Bu Basralılar'a göre yanlıştır. Yanlış oluşunun sebebi, benim " en-Nabîğa "nın kasidesine yazdığım şerhte izah ettiğim ve burada da kısaca belirteceğim gibi şudur : " اصيلا " kelimesi " اصلان " kelimesinin küçültme ismidir. " الغفران " gibi. Ondan da mastar murad edilir 98.

Basralılarla beraber Kûfelilerin görüşlerine yer vermesi ve Kûfelileri tenkid etmesine misal:

قولهم « اللهم » اصله عند البصريين « يا الله » حذف « يا » وعوض عنها في آخره الميم
 وليس ذلك في غيره ، وقال الكوفيون : ليست عوضاً من « يا » بل بعض فـصل
 اصله « يا الله آمنا » ثم حذف بعض الفعل لكثرة الدور ، مستدلين بأنه جـسم
 بينهما في قوله « وما عليك أن تقول كذا » سبحت أو هلك يا اللهما أردد علينا
 سبحانه مسلماً ، ولا دليل فيه ضرورة .

« اللهم » sözünün aslı Basralılara göre « يا الله » dur. Baştaki nida harfi olan "ya" düşürülmüş, ondan bedel olarak sonuna "mim" harfi getirilmiştir. Başka bir kelimede de böyle bir durum yoktur. Kûfelilere göre sondaki "mim" harfi hazfedilen "yâ"nın yerine gelmiş değil, Allah lafzından sonraki fîlin bir cüz'üdür. Aslı "يا الله آمنا" dır. Fîlin bir kısmı, çok kullanıldığı için atılmıştır. Buna, nida "yâ"sı ve sona eklenen "mim" harflerinin ikisinin birden bulunduğu şu sözü delil getirirler: Her tesbih ve tehlil yaptığın zaman, ey Allah'ım müslüman olarak tesbihimizi bize iade et demen gerekmez". Burada Kûfelileri haklı

97 A'raf sûresi, 205.

98 CUmde, vrk. 15 a.

çıkarak bir delil yoktur. Çünkü burada zaruret vardır.⁹⁹

Kelimelerin istikakında bazen Kûfe Ekolü'nün görüşünü benimseyişi de olur.

قوله تعالى: « قد بدم عليهم »¹⁰⁰ أي أظن عليهم العذاب ، واصله دسم بثلاثة
ميمات ، فأبدلت الوسطي من جنس الناء نحو كذكف ولعم الأصل كفف و لثم وهذا
رأي الكوفيين.

"Başlarına geçiriverdi". Yani günahlarını intibak ettirdi. kelimenin aslı üç mîm harflidir. Ortadaki mîm ilk harfin cinsine çevrilmiştir. كذكف ve لثم de olduğu gibi. Zira bunların asılları كفف ve لثم dir ki bu Kûfelilerin görüşüdür¹⁰¹.

İSTİŞHÂDİ

es-Semîn'in el-^cUmde'de en çok önem verdiği hususlardan biri istişhad mevzuudur diyebiliriz. Bu konuda eskilerin yolunu izlediği görülür. Şiir, Arap sözleri, darb-ı mesel, âyet ve hadislerden şahitler getirir. Özellikle hadis ve şiirle istişhadı dikkat çekecek kadar çoktur ve hadisle istişhadının fazlalığı ile emsallerinden ayrılır. Zira emsalleri arasında istişhada es-Semîn kadar geniş yer veren pek görülmez. Şimdi bunları misallerle özet olarak vermiye çalışalım.

a) Âyetle İstîşhadı

Yer yer izah ettiği manaya âyetlerle açıklık kazandırmaya çalışır.:

قوله تعالى: « يوم الخروج »¹⁰³ يريد يوم القيامة . وسمى بذلك الخروج العام فيه لقوله تعالى « يخرجون من الأبدان »¹⁰²

يخرجون من الأبدان «un kıyamet günü manasına geldiğine şahit getirmiştir.¹⁰⁴

⁹⁹ ^cUmde, vrk. 18 a.

¹⁰⁰ Şems suresi 14.

¹⁰¹ ^cUmde, vrk. 134 b.

¹⁰² Kâf sûresi 42.

¹⁰³ Kamer suresi 7.

¹⁰⁴ ^cUmde vrk. 115 b.

b) Hadisle İstişahı

Müellifimiz, yukarıda da ifade edildiği üzere ızhını yaptığı kelimelerin manalarına açıklık kazandırma ve değişik anlamlarda kullanılmasına hadislerden bol miktarda şahid getirir, verdiği manayı takviyeye çalışır.

Şahid olarak getirdiği hadislerin umumiyetle senedlerini hazfeder, "ve fi'l-hadis, ve minhu'l- hadis" diyerek doğrudan hadisi nakleder. Meselâ:

والتعقيب أن يعود لعملة الاول ومن ذلك التسيجات دير الصلوات . لا تهن
 105 تعود مرة بعد أخرى ومنه الحديث : « معقبات لا يخيب قائلهن »
 والاقراع الذي لا شعر له والاقراع عكسه . وفي الحديث : « منع الصدقة بهي .
 106 كذا أحدهم شجاعا أقرع 107 أي حية

Bazen de ilk râvisini zikrederek verdiği görülür.

Şahid olarak getirdiği hadislerin sıhhat durumu hakkında kesin bir şey söyleme imkânımız yoktur. Çok fazla sayıda hadis bulunduğu için hepsinin tahririni yapma yoluna gidilmedi. Edisyon kritik yapmadığımız için zaten el-^cUmde'de geçen bütün hadislerin tahririni yapmaya gerek te yoktu. Ancak yine de bir fikir edinebilme açısından şiirle istişahı meselesinde olduğu gibi bahis konusu eserin muhtelif yerlerinden lalettayın alınan otuz kadar hadisin tahriri yapıldı. Hemen hepsinin sünen kitapları ya da İbnu'l Esîr'in en-Nihâye'si gibi garibu'l-hadis müellefatında bulunduğu tesbit edildi. Dil açısından bu kadarının yeterli olduğu kanısındayız.

c) Şiirle İstişahı

es-Semîn'in ^cUmdetu'l-Huffâz'ında şiirle istişahada çok fazla yer verdiği görülür. İlk devir âlimleri gibi şiirden örnekler getirerek manaları pekiştirme ihtiyacı duymuştur.

Müellifimiz, İmru'ul Kays (540), Zuhayr (600-?), en-Nâbîga ez-

105 Bkz. Müslim, Mesacid, 144-145; en Nesai, Sehv, 91; krs. ^cUmde, vrk. 278 a.

106 ^cUmde vrk. 335 a.

107 Buhari, Tefsir, Tevbe sûresi 9, Hiye 3, Nesâi, Zekât 6

Zubyânî (604), 'Antara (615-?) gibi başta muallaka şairleri olmak üzere şiirleri şahit olarak kabul edilen meşhur şairlerin şiirleri yanında kâilî belli olmayan şiirlerle de müelliflerin âdeti üzere "kale's-şair" diyerek bol miktarda istişhadda bulunmuştur. Bu tür şiirlerin müteber olup olmadıkları hususunda bir fikir edinebilmek

için ^CUmde'nin muhtelif yerlerinden gelişigüzel olarak aldığımız kâilî belli olmayan yirmibeş beyitin kâilîni tesbite veya en azından muteber âlimlerin bu beyitleri şahit olarak kullanıp kullanmadıklarını belirlemeye çalıştık. Bu yirmibeş beyitten 22 tanesinin itimat edilen âlimlerin eserlerinde geçtiği, bir kısmının kime ait olduğu tesbit edildi. Üç tanesi ise tesbit edilemedi. Bu yirmi beş beyitin sıhhat durumunu ölçü alırsak, es-Semîn'in kitabına aldığı şiirlerin büyük ekseriyetinin şahit olarak kullanılabilir olduğunu söyleyebiliriz.

Şimdi şiirle istişhadında şairin ismini verdiği ve kâilî belli olmayan şiirle istişhadına birer misal verelim. İlki yedi askî şairlerinden Zuhayr b.Ebi Sulmâ'ya aittir.

قوله تعالى : « الذين ياكلون الرها لا يقرمون إلا كما يقرم الذي يتخطه الشيطان المرسى » 108

يسرعه ، ويضرب من خط البعير بيده ... وخط عشواء عبارة عن اقدام على الامور من غير تفكير في عواقبها . قال زهير ابن أبي سلمى :
109 رابت المناها خط عشواء . فتمه ومن تخطى بعمر ليهزم

d) Kâilî belli olmayana misâl:

قوله تعالى : « من يكلوكم » 110 اي يحرصكم ويحفظكم . يقال : اكلته كلاً . يلكس اي حلفته وأنشد

111 ان سليمان . والله يكلوه صنت بزاد ما كان يرزؤها
112 أي والله يحفظها

e) Darb-ı Mesellerle İstişhadına Misâl:

الاتباع . اقتناع الاثر . يقال : تبعه واتبعه . وتارة يكون بالجسم . نحو : تبعته في الطريق واتبعته فيها . وتارة بالامتثال وعلى ذلك « فمن تبع هداي » 113 ... ويقال تبعه واتبعه بمعنى لحقه وألحقه ... وفي المثل « اتبع الفرس لجامها »

108 Bakara suresi 275.

109 Bkz. Divânü Zuhayr İbnu Ebi Sulma, Beyrut, 1968, s.30, ^CUmde, vrk. 113.

110 Enbiya suresi 42.

111 Beyt için bkz. Lisan'ül Arab "Kelece".

112 ^CUmde vrk, 368 a.

113 Bakara süresi 38.

"İttibâ" izini takip etmektir, onu takip etti, ona uydu denilir. Tâbi oluş bazen maddî olur; yolda onu izledi, onu takip etti gibi. Bazen de manevî olur: "Kim hidayetime uyarsa".... و تبعه ve اتباعه ulaşmak, ulaştırmak, tabi kılmak manalarına geldiği de söylenmiştir.....Meselde "at gemine tâbi olur" denilir.¹¹⁴

1) Arap Sözlere İle İstîşhadı

Müellifimiz Arap sözlere ve darb-ı mesellerle de çokça istîshadda bulunur. Fakat sayı itibariyle şiir ve hadisle istîshadı kadar fazla değildir.

Arap Sözlere Misal :

...وتصور من قرع الرأس قرع الدار أي خلوها ، وتقول العرب : نعمة بالله من قرع الغناء وصغر
الأتاء أي من خل الدار من قطنها

Saçın dökülmesinden hareketle evin boş olması manasında Araplar "boş evden ve kabın küçüğünden Allah'a sığınırız" derler. Evin boş olmasından maksat ocağın sönmesi, kabın küçüklüğünden maksat ise yoksulluk yahut cimriliktir.¹¹⁵

Teşbih, İstîâre ve Kinayeleri Belirtmesi :

Zaman zaman teşbih, istiare, kinaye, temsil gibi âyetlerin belâgat yönlerini temas ettiği gözlenir. Umumiyetle uzun boylu izah etmeye ihtiyaç duymaz, maksadını oldukça kısa ve özlü bir şekilde vermekle yetinir. Fakat kinayeleri biraz daha tafsilatlı açıklar. Bunlara birer misal vermekle iktifa edelim. Önce teşbihle ilgili misâl :

البيت ، إثارة الشئ ، وتفرقة كيث الريح العراب ... قوله تعالى : و كالفرش المبثوث ¹¹⁶

أي : التفرق المتبع بعد سكونه و خفقانه و فيه أبلغ

تشبيه فانه لا يرى أخف ولا أطيح من الفراش ولم يكتف بتشبيههم به حتى وصفهم بالمبثوث.

البيت "kelimesi toz vs. nin kalkması, yayılmasıdır. Tıpkı rüzgarın yerden tozları kaldırması gibi....."Uçuşup yayılan pervanelere benzerler" yani pervanelerin çırpıp durmalarından sonra pır pır edip

¹¹⁴ cUmde vrk. 56 a.

¹¹⁵ Bkz. cUmde, vrk. 335 a.

¹¹⁶ Kârî'a sûresi 4.

dağılmaları gibi. Burada teşbihin en belîğ şekli vardır. Zira hafiflikte ve etrafa dağılıp yayılmada pervaneden daha şaşkın bir şey yoktur. Âyetle (kıyamet gününde insanların şaşkınlığı) pervaneye benzetilmekle iktifa edilmemiş, toz gibi yayılmakla da vasıflanmıştır¹¹⁷.

İstiarelerini belirtmesine şu misali verebiliriz:

البطانة ، خلال الظاهر في الملبسات ، واستعير ذلك في من يراحمك ويختص
بسريرتك ولذلك لا يست فلا تأ وليسته.

Giyeceklerde "bâtına" açık (ta) olanın zıddıdır. Yolculukta sentinle beraber bulunup sırlarına vâkıf olan kimse hakkında istiare kılınmıştır. Onun için de filancanın içinde olanları öğrendim (denilir)¹¹⁸.

Yer yer kinayelere de temas eder, kısa açıklamalarda bulunur.

Meselâ:

قوله « كمصف ماكول »¹¹⁹ من احسن الكنايات ، وذلك از العصف هروق الزرع
كالتين ونحوه ، فشبههم به بعد ان اكل . اراد ان يشبههم بالزبل فنزه اللفظ عن
ذكره لعادة آداب القرآن ، ومثله في المعنى « كانا باكلان الطعام »¹²⁰
يتجلبان ، ومن كان كذلك فلا يصلح ان يعبد من دون الله

"(Kurt tarafından) yenilmiş ekin yaprağı gibi "âyeti, en güzel kinayelerdendir. Çünkü "el-'asf" kelimesi ekin vs.nin yaprağı veya sapıdır. Onları, kurt yeniği ekin saplarına benzetmiş, işe yaramayan çer çöp gibi mezbelelik şeyleri kasdetmiştir ki Kur'ân'ın âdâbına uygun olarak asıl kastedilen lafız söylenmemiştir. Mana olarak bir benzeri de şu âyet-i kerimedir: "(Yaşamak hayatını idame ettirebilmek için) yemek yerlerdi. "Yani sürekli olarak- sabah, akşam her gün -yemeğe muhtaçtırlar. Böyle olan biri mâbûd olamaz, ona ibâdet edilemez.¹²¹

Âyetlerin temsil durumunu da belirtir:

¹¹⁷ Bkz. cUmde, vrk. 30 b.

¹¹⁸ Bkz. cUmde, vrk. 41 b.

¹¹⁹ Fîl sûresi 5.

¹²⁰ Maide sûresi 75.

¹²¹ cUmde, vrk 16 a.

قرئه تعالى : «وتحن القرب اليه من جبل النور» . 122 هذا من باب التشييل
لاقتداره قهره ، وأن العبد في قبضته وسلطانه بحال من ملك جبل ورده ، أي عرق
حلقومه ولا قرب حسبي ، تعالى الله عن الجهة ، فقرب الله تعالى من عبده
هو الأفضل عليه وألفيض ...

"Biz ona şah damarından daha yakınız" ifadesi bir temsildir.
Allah'ın yakınlığı maddî değil, ona, lütuf ve ihsanı yönündendir.¹²³

Kıraat

es-Semîn, kıraat farklılıklarına da ağırlık verir. Umumiyetle kıtın kıraatı olduğunu belirtmez, "ve kurie" diyerek meçhul bir ifadeden sonra vermek istediği farklı kıraatı kısaca zikreder:

« ان تعدوا نعمة الله لا تحصوها » 124 قرئ هنا نعمة جصعا والفرا

"NiCme" kelimesi müfred olarak okunduğu gibi (Allah'ın) nimetleri manasına çoğulu ile de okunur.¹²⁵

Kıraat imamlarının isimlerini vermeyişinin, ihtisar etmek yahut garibu'l Kur'ân açısından mühim görmemiş olmasından ileri geldiği söylenebilir.

Yer yer kıraat imamlarının isimlerini zikrettiği de olur. Mesclâ:

« قرأ ... من قرأ ، أي جمع مجموع من سور ، والسور من آيات ، والآيات من كلمات
والكلمات من حروف ... وفيه لغتان : الهمز وعدمه ، والعامه على الهمز وقرأ ابن كثير
غير مهموز ... »

القرأ kelimesi قرأ fiilin den alınmıştır. Toplamak bir araya getirmek manasınadır. Hemzeli ve hemzesiz olmak üzere iki türlü istimal olunur. İbn Kesir 'e göre hemzesiz, onun dışındaki (kıraat âlim)lerine göre hemzelidir.¹²⁶

Kıraat farklılığı mana değişmesine sebep oluyorsa umumiyetle onu da belirtir. Bazen kıraatla ilgili umumi kaide de zikreder. Aşağıdaki

122 Kâf sûresi 16.

123 ^cUmde.vrk.332 a.

124 İbrahim sûresi 34.

125 ^cUmde.vrk.24 a.

126 ^cUmde.vrk. 331.a-b.

misâlde her iki husus bir arada görülebilir :

(خلص) ... وقرئ مخلصا بكسر اللام بمعنى أخلص نفسه وطاعته لله . وفتحها

بمعنى أن الله أخلصه وأصطفاه . كقولہ «إني اصطفتك على الناس» 127

وكل ما في القرآن من هذا اللفظ إذا لم يكن بعده الدين قرئ بالوجهين على هذين

لغتين نحو : « أنه من عمارنا المخلصين » 129 بخلاف «مخلصين له الدين» 128

فانه لا يلق به الفتح 130

«خلص» kelimesinde "lâm" harfi kesreli okunursa nefsin ve taatini Allah'a has kılmak, samimiyetle bağlanmak manasına geldiğini, fethalı okunması halinde ise aıt kılmak, seçmek, tercih etmek manasına geldiğini kaydeder. Arkasından "ahlasa" kelimesinden sonra "dîn" sözü gelmediği yerlerde yukarıda işaret edilen iki manaya geleceğine dair kaldeyi hatırlatır.

Yabancı Kelime Konusundaki Görüşü

Arap dili ve tefsir âlimlerinden pek çoğu Kur'ân-ı Kerim'de yabancı kökenli kelime bulunmadığı görüşündedirler. Yine büyük bir kısmı, İslâm'dan önce Arapçaya girmiş. Araplar arasında kullanılan yabancı asıllı kelimelerden bir kısmının Kur'an-ı Kerim'de yer aldığı görüşündedirler.

es-Semîn Kur'ân-ı Kerim'de yabancı kökenli olduğu söylenen kelimelerin bir kısmına C'Umde'de yer vermez, bir kısmını açıklar fakat yabancı asıllı olup olmadıklarına değinmez. Bazıları hakkında değişik görüşleri verir, bu arada kendi görüşünü de belirtir. Meselâ:"

"الفردوس" kelimesi gibi.

... الفردوس . فهل هو عربي أم فارسي معرب . فيه قولان : قيل هو مكان مخصوص

في الجنة . يقال انه أعلاها . ووزنه « فعلل » نحو : قرطعب (i) . الحقيقة أنه لا وزن

له لمجمته . وقال الفراء : الفردوس هو البستان الذي فيه الكرم بلغة العرب . فظاهر هذا

انه عربي الاصل لا معرب .

Bu kelime Arapça mıdır yoksa Farsça'dan Arapça'ya mı girmiştir? Bu hususta iki görüş vardır. Kimilerine göre "firdevs" cennette belli bir yerin adıdır. En üst derecesidir de denilmiştir. "فعلل" gibi "قرطعب"

127A'raf sûresi 144.

128 Kamer sûresi 32

129 Yusuf Suresi 24

130 C'Umde, vrk. 122 a-122 b.

veznindedir. Hakikatte yabancı kökenli olması nedeniyle vezni yoktur. el-Ferrâ'ya göre Arapçadır ve içinde üzüm bağı bulunan bostan manasınadır. Buna göre sonradan Arapçalaşmış değil öz be öz Arapça bir kelimedir 131

Kimi yerde ise kelimenin doğrudan yabancı kökenli olduğunu, Arapların onu arapçalaştırdıklarını söyler. Bu arada Râgıb el-İsfehânî'yi tenkidten de geri kalmaz

قوله تعالى : « كمشكاة » 132 ادخلها الرغب في هذه المادة (ش ك و) بناء منه على زيادة ميمها ، والظاهر أنها اسم اعجمي عربيته العرب ، يقال : انه بالهندية .

er-Râgıb "مشكاة" kelimesinin başındaki "mim" harfini ek kabul ederek "ش ك و" maddesine sokmuştur. Onun yabancı asıllı bir isim olduğu ve Arapların onu Arapçalaştırdıkları açıktır ki Hintçe olduğu söylenir 133 Fakat kendisi de bu kelimeyi "şekâ" maddesine almıştır.

Bu ve buna benzeyen ifadelerinden onun, Kur'ân'da yabancı asıllı kelimelerin bulunduğu benimseyenlerin safında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Nüzûl Sebebinin Vermesi

Bazen âyetlerin nüzûl sebeplerini zikrettiği de görülür.

قوله تعالى : « ان الله لا يستحي ان يضرب مثلا ما بعوضة ... الآية » 134
المثل هو القول السائر على وفق الحال التي ضرب لها ولا يد منه غرامة لما أنزل الله
« ان يخلقوا ذبابا » 135 قالت اليهود : ان اله اجل ان يتكلم بهذا فنزلت .

"Allah bir sivri sineği misal vermekten çekinmez". Âyetteki mesel, misâl getirildiği şeyi izah babından duruma uygun olarak söylenilen ve garib bir yanı bulunan sözdür. Allah Teâla ان يخلقوا ذبابا âyetini inzal buyurduğunda, Yahûdiler, Allah, böyle şeyleri söylemekten münezzehtir dediler. Bunun üzerine ان الله لا يستحي ان يضرب مثلا âyeti

131 Bkz. cUmde, vrk. 310 a.

132 Nur sûresi 35.

133 cUmde vrk. 206 a.

134 Bakara sûresi 26.

135 Hac sûresi 73.

indi. 136

Akaid ve Kelâm Konularına Teması

Zaman zaman itikâdî mezheplerin görüşlerine kısaca temas ettiği ve bazen tenkid yaptığı görülür:

«لاتدركه الابصار وهو يدرك الابصار» 137 حمله اكثر المتكلمين على الجارحة،
والاولي ان يجعل من رؤية القلب ويدل عليه ما قال امير المؤمنين : التوحيد
الا تتوهمه فكل ما أدركته فهو غيره .

Mütekellimlerin çoğu âyet-i kerîmedeki الابصار kelimesini göz organına yorumlamışlardır. Kalbin görmesi şeklinde anlaşılması daha yerinde olacaktır. Zira Emîrü'l Mu'minin'in şu sözü böyle anlamayı teyid etmektedir. Tevhid; senin onu tasavvur edemediğindir. İdrak edebildiğin her ne varsa , o tevhid değildir. O, ondan başkasıdır 138.

Keza 139 "ayetinin izahında «جوه يومئذ ناضرة الى ربها ناظرة»

قيل: إلى هنا هي النعمة ، وناظرة بمعنى منتظرة وهذا تأوله المعتزلة على ذلك لينفوا ما ثبت قطعا من الرؤية .

"İla"nın burada nimet "nâzıratûn"unde muntazıratun yani bekleyici manasınadır. Bu, ruyetten kesin şekilde sabit olanı nefyetmek için mütezilenin te'vili olduğu söylenmiştir. 140

Fıkhi Konulara Yer Vermesi

Yerinde işaret edildiği ve kendisinin de bizzat belirttiği gibi 141 es-Semin Şafi'i mezhebindendir. Ara sıra sadece kendi mezhebinin görüşlerini verirse de mezhepler arasında dil probleminin neden olduğu ihtilaflarda kendi mezhebinin haklı göstermeye çalışmaz. Meselâ "القر" kelimesinin izahında Şafi'i ve Hanefilerin görüşleri arasında tercih yapmadan verir. 142

136 cUmde vrk. 395 a.

137 Enâm sûresi 102-103.

138 cUmde, vrk.39 b.-40 a.

139 Kiyâme sûresi 22.

140 cUmde, vrk. 18 b., el-Mufredât'la aynı açıklama mevcuttur. Fakat Mu'tezile'nin sözü ve onun tevili olduğuna dair kayıt yoktur. Bkz. adıgeçen eser, s.22.

141 Bkz.cUmde, vrk 331 b.

142 Bkz.cUmde, vrk 331 b.-332 a.

Diğer taraftan¹⁴³ " أو لستم النساء " âyetinin izahında kendi mezhebinin hilafına Hanefîlerin anladığı şekilde mana verir.

قوله تعالى : «أو لستم النساء» 144 كناية عن جماعهن. وقرئ «لستم»

لفيل بمعنى واحد ، وقيل المفاعلة محقة ، لأن من لمسك فقد لمسك.

Dokunmak kelimesi cima etmekten kinayedir. Lârn harfinin med-i ile de okunur. Her ikisinin aynı manaya gelmesinin söylendiği gibi, (ikincisinin) müşareket ifade ettiği de söylenir¹⁴⁵

¹⁴³ Nisa sûresi 43

¹⁴⁴ Aynı sûre aynı âyet.

¹⁴⁵ cUmde vrk.388 a.

KAYNAKLARI

Müellifimiz, kaynakları hakkında bir açıklamada bulunmaz. Kimlerden istifade ettiğini, kendilerinden istifade ettiklerini niçin tercih ettiğini, istifade etmediklerinden ise neden olmadığını belirtmez. Faydalandığı kaynaklarını, biz onun isim vererek yaptığı nakillerinden veya ^CUmde'nin diğer garibu'l-Kur'an tefsir ve kâmuslarla karşılaştırılmasından tesbit edebiliyoruz. Yoksa kendisi biraz önce de ifade edildiği gibi şu şu kaynakları şu sebeple tercih ettim şunlardan da yine şu şu nedenlerle, istifade etme yoluna gitmedim dememiştir.

^CUmdetu'l-Huffâz incelendiği zaman ilk bakışta büyük bir kaynak zenginliği ile karşılaşılır. Sahabe ve tabiinden nakillerde bulunduğu, bilhassa hicri ikinci, üçüncü ve dördüncü asırlarda yetişen pek çok filolog ve müfessirden istifade ettiği, tenkid ve tercihlerde bulunduğu görülür.

Bu genel mahiyetteki kısa açıklamalardan sonra es-Semîn'in ^CUmdetu'l-Huffâz'ındaki kaynakları, özelliklerine göre şöyle sıralanabilir.:

a-Sahabeler: Başta İbn Abbas olmak üzere Hz.Ömer, Hz.Ali, Hz. Ebû Bekr, İbn Mesud, Hz. Aişe, Abdullâh İbn Ömer gibi.

b-Tabiiler: Hasanü'l Basri, Katâde, İkrime, Mucâhid, ez-Zuhri vb.

c) Dilciler, garibu'l-Kur'an, Meâni'l Kur'an ve tefsir müellifleri: ^CUmdetu'l-Huffâz'da isimlerine fazlaca rastlananlardan bazıları şunlardır:

Ebû Amr(154/771), Halil b.Ahmed(175/791), Sibeveyh(180/796), el-Kisâ(189/805), el-Esma^Ci(216/831), Ebû ^CUbeyde (210/824), el-Ferrâ(207/822), Ebû Zeyd(215?/830), Kutrub(206/821), Ebû Ubeyd (222/837) İbn Kuteybe(276/889),es-Sa^Cleb(291/903) İbnu'l Yezidi (310/922), ez-Zeccâc (311/923), İbnu'l-Enbârî (513/1119), İbn Arâfa (323/935), İbnu'l-Arabî (231/845), el-Ezherî (282/895-370/980), el-Heravî(401/1010), ez-Zemahşerî (467/1074-538/1143), el-

Mubarrad(285/898), el- Fârisî(337/987), er-Râgıb el-İsfehânî(502/1108) ve daha başkaları. Hepsinin ismini vermek dahi fazla yer tutacağından burada zikretmeye gerek yoktur.

Müellifimiz, istifade ettiği kimselerin eserlerini görerek ihtibaslarını doğrudan onlardan mı yapmıştır, yoksa onların görüşlerine yer veren ikinci bir kaynaktan mı almıştır? Bu durumu kesin olarak bilemiyoruz. Ancak şunu söyleyebiliriz: Bunların hepsini olmasa bile, bir kısmını ikinci hatta üçüncü bir kaynaktan alarak onları zikretmeden doğrudan asıl kaynaktan almış gibi göstermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira es-Semîn'in nakilde bulunduğu kimseler arasında eserleri günümüze gelememiş olan müellifler vardır ki, bunların onun zamanında da bulunmaması daha muhtemeldir.

Diğer taraftan C'Umdetu'l-Huflhâz'ın kaynaklarını tesbit etmek için yapılan incelemede yukarıda belirtilen nedenlerle es-Semîn'in daha çok belli kaynaklara dayandığı, bazılarına ise hiç yer vermediği görüldü.

es-Semîn'in konumuzu teşkil eden eserindeki tefsir, garibu'l-Kur'ân ve dil kaynaklarını asıl ve ikinci derecede kaynakları şeklinde iki kısma ayırabiliriz. Çok istifade ettiği, sık sık isimlerini zikrettiklerini asıl, diğerlerini ise ikinci derecede kaynakları olarak vasıflandırmamız mümkündür. Asıl kaynakları:

1-Tefsir Kaynakları: C'Umde'nin tetkikinden müellifimizin tefsirlerden pek fazla istifade yoluna gitmediği anlaşılmaktadır. Bununla beraber müfessirlerden en çok İbn Cerîr el-Taberî (310/922) ve ez-Zemahşerî'nin adına rastlanmaktadır.

2-Garibu'l-Kur'ân'lar : Garibu'l-Kur'ân müelliflerinden ikisine çok itimat ettiği, gayet fazla miktarda nakilde bulunduğu görülür. Bunlardan biri er-Râgıb el-İsfehânî diğeri ise Garibeyn sahibi Ahmed b. Muhammed el-Herâvî (öl.401/1010)dir. Hemen belirtelim ki, er-Râgıb'dan yaptığı nakilleri el-Heravî'den yaptıklarından çok çok fazladır. Bunları Ebû C'Ubeyde ve el-Ferrâ ızlar.

3-Kâmuslar: Kâmus ve Mu'cem sahiplerinden birinci derecede kaynağı el-Ezherî'dir. En çok O'nun "Tehzibu'l-Luga"sından istifade

etmiştir. Diğer kaynağı da Halil b.Ahmed'dir. Fakat Halil'den yapmış olduğu nakilleri el-Ezheri'den yaptıklarına göre çok çüzi sayıdadır.

Burada bir noktaya işaret etmekte fayda mülahaza etmekteyiz. Yukarıda belirtildiği gibi el-Ezheri ve el-Herâvi müellifimizin en önemli kaynaklarından. Onlar kadar olmasa bile yine önemli kaynaklarından biri de İbn Arafâ'dır. Bunlar üçlü bir grup oluşturmaktadırlar. İbn Arafâ el-Ezheri'nin hocası, el-Ezheri de el-Herâvi'nin hocasıdır. Bu üçlü grup es-Semîn'in kaynaklarının en önemli kısmını oluşturmaktadırlar.

İkinci derecedeki kaynakları olarak vasıflandırdıklarımıza gelince, bunların hepsini tahkik etme imkânımız olmadı, zira bir çoğunun kâğıtları zamanımıza ulaşmamıştır. Ulaşabilenlerden bir kısmını da bulamama güçlüğü ile karşılaşıldı. Öyle zannediyoruz ki-yerinde işaret edildiği gibi- es-Semîn de pek çoğunu bizzat görerek almış değildir. Diğer kaynaklardan almış onların isimlerini vermemiştir. Zira aynı cins malumat bir çok kaynakta mevcuttur. Meselâ: müellifimizin en önemli kaynaklarından olan Tehzibu'l-Luga, el-Herâvi 'nin garibu'l-Kur'ân'ı gibi.

Bu arada belirtilmesi gereken önemli bir husus vardır. Şöyleki: es-Semîn'in bazı kâmuslardan hemen hiç istifade etmediği anlaşılmaktadır. Meselâ: el-Cevheri(396-1005)'nin es-Sihah'ı İbn Durayd(223-837-321/933)'in Cemheratu'l-Luga'sı, İbn Side(459/1066)'nin el-Muhkem ve el-Muhassas'ı, Ahmed b.Fâris(395/1004)'in Makâyisu'l-Lugası ve İbn Manzûr(630/711)'un Lisanu'l-Arab'ı gibi.

Yukarıda isimleri geçen kaynaklardan es-Semîn'in niçin faydalanmadığı dikkati çekmektedir. Bunlardan İbn Manzur, müellifimize zaman itibarıyla yakın olduğu için ondan istifade yoluna gitmemesi normal karşılanabilir. Fakat bilhassa Cevheri'den almamış olmasını anlayamadığımızı belirtmek isteriz. İbn Durayd'dan istifade etmemesi es-Semîn'in el-Ezheri'ye olan itimadından ileri gelmiş olabilir. Çünkü adı geçen müellif Tehzibu'l-Luga'nın mukaddimesinde İbn Durayd'a itimadı sarsıcı ifadelerle yer vermiştir.¹⁴⁶ Ayrıca İbn Side ve Ahmed b.Fâris'in eserlerinden istifade etmemiş olması hususunda

¹⁴⁶ Bkz. adıgeçen eser, Mısır, 1964, I, 31 vd.

da bir şey söyleyemiyoruz.

Bu arada müellifimizin kaynak göstermediği halde sözü edilen eserlerden istifade edip, etmediği hususunda bir fikir edinebilmek için muayyen sayıda kelimeler karşılaştırıldı, normal sayılabilecek benzerliklerin dışında ıktibas yapıldığını kesin olarak ortaya koyacak nitelikte benzerlik görülmedi.

es-Semin de pek çok müellifin yaptığı gibi sahabe ve tabîinden yaptığı nakillerini senedsiz olarak verir, sadece sahabe yahut tabîinin meşhur kısa ismini zikreder, nereden aldığını da söylemez. Diğer nakillerinde ise istifade ettiği eserlerin adlarını değil, müelliflerinin kısa meşhur isimlerini verir. "Kâle'l- Ezheriyyu", "Kâlehu'r-Râgıbı" gibi ifadeler kullanır. Bir çok yerde ise kimin görüşü olduğunu bildirmeden "kile" diyerek meçhul şekilde nakillerde bulunur.

Gerek dilciler, gerekse tefsir ve garibu'l-Kur'an müelliflerinden aldıklarını da bir hayli kısa tutmuştur. Konu ile ilgili malumatın hepsini değil, kendisinin lüzumlu gördüklerini almış, sözü uzatma cihetine gitmemiştir.

Müelliflerin, kaynağını bilmedikleri, bildikleri halde her hangi bir nedenle söylemek istemedikleri veya zayıf buldukları bilgilerde kaynak göstermeme âdetlerine es-Semin de uymuştur. O'nun kaynak göstermeden yaptığı nakilleri önemli bir yekûn tutmaktadır. Tarafımızdan yapılan kısmî mukayeselerde, bunlardan bir kısmının es-Semin'in en önemli kaynakları olan el-İsfehâni'nin Mufredât'ı, el-Ezheri'nin Tehzibu'l-Luga'sı, el-Herâvî'nin Garibu'l-Kur'an'ında bulunduğu, bunlardan bazılarını onların da kimseye nisbet etmeden kitaplarına aldıkları görülmüştür.

Müellifimizin kaynaklardan yaptığı nakillerini, sıhhatli yapıp yapmadığı konusunda bir fikir sahibi olabilmek için tarafımızdan bazı karşılaştırmalar yapıldı. Meselâ el-Ezheri'nin Tehzibu'l-Luga'sı, el-Herâvî'nin Garibu'l-Kur'an'ı, er-Râgıb'ın el-Mufredât'ı ile yapılan karşılaştırmalarda bazı kısaltmalar, ufak çapta değişiklikler, eksik veya fazlalıklar olmakla beraber yine de umûniyet itibarıyla nakillerinin sıhhatli olduğu görüldü. Bu arada tesbit edilen bazı önemsiz farklılıkların müstensih veya müstensihler tarafından

yapılmış olabileceği düşünülebilir.

Yukarıda ifade edildiği üzere müellifimiz er-Râgıb'ın adı geçen eserinden gâyet fazla istifade etmiştir. ^CUmdetu'l-Huffaz'ın el-Mufredât ile karşılaştırılmasından, ondan kaynak göstererek iktibaslarından başka pek çok yerde kaynak göstermeden üslub ve değişikliği yapmadan aynen, bazen üslubu değiştirerek bazen de kısaltarak nakiller yaptığı anlaşılmaktadır.

Müellifimizin el-Mufredât'tan aldığı halde kaynak göstermediğine kısa bir misal verelim

عجز

قال الراغب : عجز الانسان مؤخره وبه شبه مؤخر غيره . قال : « كانهم اعجاز نخل منقعر » والعجز اصله التأخر عن الشئ وحصوله عند عجز الامر . أي مؤخره كما ذكر في الدبر . وصار في التعارف اسما للقصور عن فعل الشئ . وهو ضد القدرة .¹⁴⁷

قال السمين : الاعجاز جمع عجز وهو في الاصل مؤخر الانسان ثم شبه مؤخر غيره به ... فحقيقة العجز التأخر عن الشئ . وحصوله عند عجز الامر كما ذكر في الدبر . ثم عبر به في العرف العام عن القصور عن فعل الشئ . وهو ضد القدرة .¹⁴⁸

^CUmdetu'l-Huffâz'ın diğer özellikleri ve Garibu'l-Kur'ân'lar arasındaki yeri

^CUmdetu'l-Huffâz'ın bütün özelliklerini misallerle birer birer belirtmek çok saydalı olurdu. Ancak yayınlanma vs. gibi problemlerin olması sınırlamayı daraltmaktadır. Bu sebeple de söz konusu eserin diğer hususiyetlerini ana hatlarıyla ve misal vermeden belirtmekte iktifa etmek zorundayız.

^CUmdetu'l-Huffâz, sahasında (el-Mufredât da dahil) bilinen eserlerin en mufasssalı, en hacimlisidir. Hem muhteva hem de madde sayısı itibariyle es-Semin'in eserinden daha geniş bir garibu'l-Kur'ân yazıldığını bilmiyoruz. Kaynak gösterme ve kaynaklarının kritiğini yapma açısından ^CUmdetu'l-Huffâz'ın bir benzerine daha rastlamak mümkün değil.

¹⁴⁷ Bkz. el-Mufredât, s.322.

¹⁴⁸ Bkz. ^CUmde, vrk. 226.

Müellifimizin en belirgin özelliklerinden biri, istifade ettiği kaynakları hakkında son derece realist oluşudur. Kaynakları arasında hiç ayırım yapmadan tenkid eder, kendi doğru gördüklerini açıkca ortaya kor. Bu konuda otorite tanımaz. Ebû Ubeyde, el-Ferra, Katâde, ez-Zemahşeri'yi özellikle de en çok saydalandığı er-Râgıb el-İsfahânî, el-Ezherî, el-Heravî ve İbn Arafa'yı sık sık tenkid ettiğini söylememiz, O'nun tenkidçiliği hususunda bize bir fikir verebilir. Tenkidleri bütün konuları kapsamakla beraber, grammer konularının daha fazla olduğu söylenebilir. Tenkidlerinin çokluğu, C'Umde'yi okuyanlarda müellifin eserini tenkid için yazdığı, bilhassa er-Râgıb ile ilgili olanlarından dolayı da onu kuskandığı, ona gölge düşürmek için tenkid ettiği hissini verebilir. Ancak tenkidlerinin umûmî olduğu, bir kişiye yönelik olmadığı, en çok er-Râgıb'dan faydalandığı için yine en çok onu tenkid ettiği söylenebilir. Fakat bunlardan bir kısmını yapmasa bir eksiklik meydana gelmezdi. Bu hususu da kaydetmemiz gerekir.

Tenkidler iyi niyetle ve ölçülü yapıldığı takdirde ilmin gelişmesine büyük fayda sağlayacağında şüphe yoktur.

Tenkidçi yazarların bulunması, müellifleri dikkatli olmaya zorlayacağı gibi okuyucuya da faydalı olur, ona ışık tutar, ufkunun genişlemesine yardımcı olur, bir takım tereddütlerini giderir, okuduğu esere güvenini artırır. Bu ve benzeri faydaları mülâhazasıyla biz, es-Semîn'in tenkidlerini genelde faydalı buluyoruz. Fakat bu arada tenkidlerinin sayı itibariyle çok olduğunu ve bir kısmına gerek olmadığını tekrar söyleyebiliriz. Kimi yerde sırf tenkid etmiş olmak için tenkid ettiği intibahı uyandırmaktadır. Fakat tenkidleri genel hatları ile ele alınırsa bunu, mizacının gereği olarak yaptığına yorumlamanın daha muvafık olacağı kâınındayız.

Metod bakımından er-Râgıb'ın el-Mufredât'ındaki metodunu hemen hemen aynen almıştır. Alfabetik sistem bakımından onda görülen kusurlardan bir çoğu C'Umdetu'l-Huffâz'da görülmez.

el-Mufredât'ta bulunmayan şeyleri almak, kelimelerin lûgat manalarına daha fazla önem vermek, misalleri çoğaltmak, âyet, şîr, hadis, Arap sözlerinden daha çok delil getirmek, sentaks konularına

fazla yer ayırmak, âyetlerini belâgat hususiyetlerini gösterme yönlerinden el-Mufredât ve diğer garibu'l-Kur'ân'lardan daha zengindir.

Müellifimiz, eserinin el-Mufredât ile fazla benzerlik arzettiğinin farkında olmalıdır ki lafızların izahında mümkün mertebe değişik âyetleri almış, en azından farklı âyetlerden başlamış, misallerin de ayrı olmasına gayret etmiştir. Fakat yine de benzerlik yönleri çoktur.

Yukarıda ifade edilen hususlara rağmen C'Umdetu'l-Huffâz'ın önemli gördüğümüz yönlerinden biri e-Mufredât'ı tamamlayıcı bir özellik arzemesidir. Zira el-Mufredât yeterli görülmediği veya daha değişik hususiyetler arandığı, ya da tereddüde düşüldüğü durumlarda müracaat edilebilecek bir kaynak olduğu kanaatindeyiz. Çünkü el-Mufredât'da bulunmayan izahlar, hadis, şiir, Arap sözleri, C'Umde'de mevcuttur.

C'Umdetu'l-Huffâz'da kusur sayılabilecek bir iki noktaya işaret etmek istiyoruz. Şöyleki:

Bazen gereksiz bilgilere yer vermekle sözü uzattığı görülür. Aynı tür bilgilere er-Râgıb'ın el-Mufredât'ında da rastlanmaktadır. Meselâ münferit bir harf olarak "Henze"yi açıklarken "elîf" in "med" ve "lin" harfi olduğundan, henzenin yazılışı kuralından, fiili müzarilerin mütekellim sigalarındaki hemzeden ta^Cdiye hemzesinden söz etmesi¹⁴⁹ bazen ilâl kaidelerine yer vermesi gibi¹⁵⁰

Diğer taraftan ilmi eserlerde bulunmamasına kani olduğumuz bazı ifadelerin çok az da olsa "C'Umde"de yer aldığını görmekteyiz. Meselâ Emevilerin maruf Irak valisi Haccâc b. Yusuf (41/661-96/714)'a "habis" demesi^{151, 152} « واسع غير مسع » âyetinin izahında Yahûdilere lânet okuması gibi.¹⁵³

149 Bkz. C'Umde, vrk 2 b. 3 a; krş. el-Mufredât, s. 34-35

150 Bkz. Aynı eser, vrk. 17 a.

151 Bkz. Aynı eser, vrk. 337 a.

152 Nisa sûresi 46.

153 C'Umde, vrk. 187 a.

Bununla beraber vurgulamamız gereken bir nokta da şudur: es-Semîn pek çok nakilde bulunmuş, ıktibaslar yapmıştır. Fakat kanaatimizce o, kuru bir nakilci değildir. Yerinde de işaret edildiği gibi sık sık gerekçeleriyle beraber tenkidlerde bulunmuş, kendi görüş ve tercihlerini açıkca belirtmiştir.

Umdetu'l-Huffâz'ın Nüshaları

Kaynaklarda mevcut bilgilerden Umdetu'l-Huffâz'ın muhtelif kütüphanelerde altı kadar nüshasının bulunduğunu öğrenmekteyiz. Bunlar: Selim Ağa 142, Cârullah Efendi 232, Servili 24/5, Kahire I, 155, Râgıb Efendi 199,200 ¹⁵⁴ve Amasya Bayezıt Umûmî Kütüphanesi 19 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

Umdetu'l Huffâz'ın müellif nüshasının Suudi Arabistan'da bulunduğuna dair aldığımız bir habere binaen söz konusu yazmanın bir nüshasını almaya çalıştık, fakat ne yazık ki bu güne kadar olumlu bir sonuç elde edemedik.

Biz çalışmamızı Amasya Bayezıt Umûmî Kütüphanesi 19 numarada kayıtlı nüsha üzerinde yaptık. Ketebesinde mevcut bilgilerden adı geçen nüshanın Hicrî 1177 yılı Cumaziyel Evvel ayının ortalarında el-Hâc Ahmed b.el-Hâc Alî tarafından istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Gayet güzel, okunaklı bir nesih hattı ile yazılmış olan nüsha 476 varaktır. Varak I b.de Hamdele ve Salveleden sonra müellifin eserini kaleme alış sebebinin, tertibinin, metodunun özet olarak açıkladığı önsözü ile başlamakta, vrk.476 b.de ketebe ile sona ermektedir. Yazı okunaklı, hattında herhangi bir eksiklik ve bozulma mevcut değildir. Kenarlarda tashih edildiğini gösteren kayıt vs. yoktur.

Müellif nüshasını elde etme ümidi, Amasya nüshasının tam ve okunaklı olması nedeniyle diğer nüshalarının incelenmesine ihtiyaç duyulmamıştır.

¹⁵⁴ Bkz. Brockelmann, Geschichte der Arabischen. II,III; Supl.II, 138; krş. Bilmen, Ö.Nasuhî, Büyük Tefsir Tarihi, II, 564.

SONUÇ

Müteaddit yerlerde ifade edildiği üzere ^cUmdetu'l-Huffâz garibu'l-Kur'ân sahasında yazılan eserlerin bilindiği kadarıyla en genişi en mufassalıdır. Bu özelliği ile de bir garibu'l-Kur'ân olmaktan çok Kurân-ı Kerim'in kelimelerinin tefsiri hüviyetindedir. Zira açıklanan lafızların eğer hepsi garib kabul edilecek olsa, Kur'ân'ın büyük ekseriyeti garib olmuş olur, ki bu doğru değildir. Gerçi aynı tenkid başta er-Ragıb'ın el-Müfredât'ı olmak üzere daha başkalarına da yöneltilebilir. Bu nedenle de onlara söz konusu kimlikleri ile garibu'l-Kur'ân değil, Müfredât tefsiri veya lügavi tefsir, hatta Kur'ân-ı Kerim sözlüğü denilnesi kanaatımızca daha muvafık olacaktır.

Takdir edileceği gibi bu kadar hacimli bir eserin bütün yönleri ile incelenmesi, özelliklerinin tek tek misallerle gösterilmesi, geniş yer tutacaktır. Bu mevzu, iyi bir tez konusu olabilirdi. Çalışmamız aslında geniş kapsamlı ele alınmış olmasına rağmen, yayınlamada karşılaşılan zorluk nedeniyle kısa tutulmak zorunda kalındı. Konunun, daha geniş olarak ortaya konmaya müsait ve bunun lüzumlu olduğunu kabul etmekle beraber, çok sınırlı ölçüler içerisinde olsa da, böyle bir tanıtmanın faydadan hâli olmadığı, en azından daha geniş tetkiklere zemin hazırlayabileceği kanaatindeyiz.

Ayrıca ^cUmdetu'l-Huffâz'ın bu güne kadar basılmamış olmasını ilmi çevreler için bir kayıp telakki etmekteyiz.

BİBLİYOGRAFYA

el-Aclûnî, İsmail b.Muhammed, Keşfu'ul Hafâ, Mektebetu't-Turâsî'l-İslâmî ve Dâru't-Turas, Halep/Kahire, Tarihsiz.

el-Âşûr, Sâcid Abdulfettah, el-Muctemau'l-Mısri fî Asri's-Selâtin ve'l-Memâlik, Kahire, 1962.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük Tefsir Tarihi, İst., 1974.

Bosworth, C.E., İslâm Devletleri Tarihi, Türkçesi E.Merçil ve M.İpştirli, İst., 1980.

Brockelmann, Karl, Geschte der Arabishen , s. Leiden 1937.

Tarihu's-Suûbi'l-İslâmiyye, Arapçası, Nebih Emin Faris ve Munir Ba'lebekki, Beyrût, 1969.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b.İsmail, Sahihî'l-Buhârî, (İslâm kitabevi basımı) İst., Tarihsiz.

Corcu Zeydân, Tarihu Âdâbi'l-Lugati'l-Arabiyye, Şevkî Dayf Neşri, Dâru'l-Hilâl, Yer ve Tarihsiz.

ed-Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b.Ali, Tabakâtu'l-Mufessirin, Beyrût, Tarihsiz.

İbnu'l-Cezerî, Şemsuddîn Ebû'l Hayr Muhammed b.Muhammed , Gâyettu'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ', Mısır, 1932.

İbnu'l-Hacer, Şihâbuddîn Ahmed el Askalânî, ed-Duraru'l-Kâmine, Dâru'l-Kutubi'l-Hıdiviyye, Mısır, Tarihsiz.

İbnu'l-İmâd, Şezerâtu'z-Zeheb, Beyrût, 1979.

İbn Şâkir el-Kutubi, Fahrüddîn Muhammed, b.Ahmed, Fevâtu'l Vefeyât, Kahire, 1951.

İbn Tağriberdî, Cemâluddîn Ebî'l-Mehâsin Yusuf, en-Nucûmu'z-Zâhire, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Tarihsiz.

İsmail Paşa, Hediyetu'l-Ârifin, İst., 1951.

el-Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas Ahmed b.Ali, Subhu'l-A'sâ,

Matbaatu'l-Emîriyye, Tarihsiz.

Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zunûn, İst., 1972.

Kehhâle, Umar Rîdâ, Mu'cemu'l-Muellîfin, Dîmaşk, 1957.

el-Makkari, Ahmed b. Muhammed, Nefhu't-Tib, Dâru'l-Kutub'l-Arabiyye, Beyrût, Tarihsiz.

Muhammed Zağlûl Sellâm, el-Edebu fî'l-Asr'l-Memlûki, Mısır, 1971.

Muslim, el-İmâm Ebu'l Huseyn Muslim b. el-Haccâc, Sahihu Muslim, İst., 1955.

en-Nesâî, el-Hâfız Ebû Abdîrrahmân b. Şuayb, Sünenu'n-Nesâî, Mısır, 1964.

er-Râgîb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım, el-Mufredât, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, Tarihsiz.

es-Semîn, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İbrahim el-Halebî, Umîdetu'l-Huffâz (mahtut), Amasya Bayezîd Umûmî Kütüphanesi, No:19.

es-Subkî, Tacuddîn Ebû Nasr Abdulvahhab b. Ali, Tabakâtu's Şâfi'iyye, Mısır, 1964.

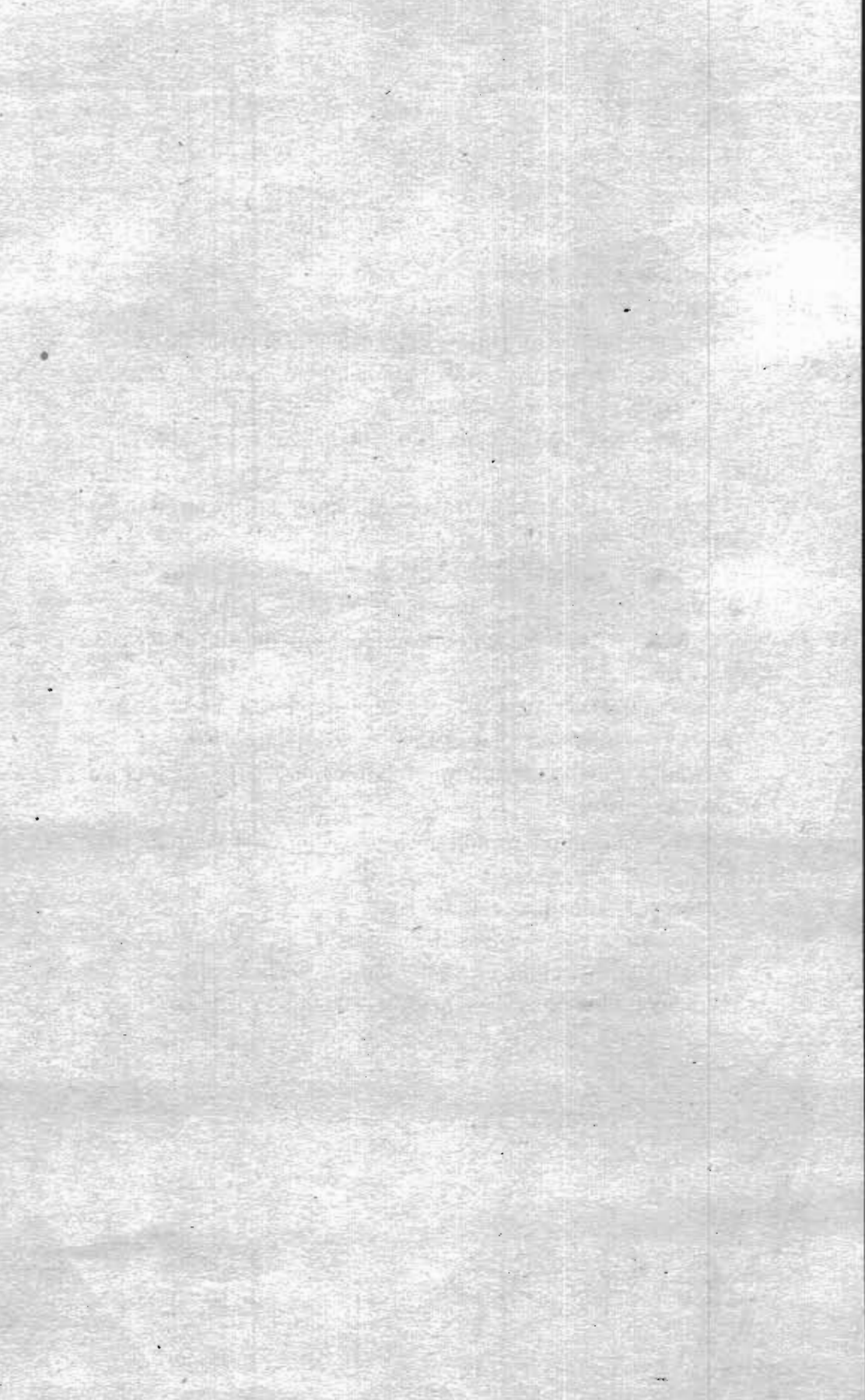
es-Suyûtî Celâluddîn Abdurrahman, Buğyetu'l-Vuât, Daru'l-Marife, Beyrût, Tarihsiz.

- Husnu'l-Muhâdara, Kahire, 1967.

- el-İtkân fî Ulûmî'l-Kur'ân, Beyrut, 1979.

ez-Zîrikli, Hayruddîn, el-A'lâm, Üçüncü basım, tarihsiz.

Zuheyir b. Ebî Sulmâ, Divânü Zuheyir, Beyrut, 1968.

KUR'AN'I KERİM'E GÖRE İNSANIN DEĞERİ VE ÜSTÜNLÜĞÜ

Prof. Dr. H. Avni ÇELİK

11. Sayıdan devam

VI- Allah ve Resûlüne Sadakat:

Allah (c.c) Kur'an-ı Kerimde:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ * وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ
وَأَنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ * يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ..

"Ey inananlar! Allah'a ve Peygambere karşı hâinlik etmeyin, size güvenilen şeylere bile bile hiyanet etmiş olursunuz. Mallarınızın, ahlâkınızın bir sınaması olduğunu ve büyük ecrın Allah'tan sakınırsanız O size iyiyi kötüden ayırdedecek bir anlayış verir, kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar, Allah büyük, bol nimet sahibidir."⁸⁹ buyurmuştur.

Bu üç âyetin manasını iyice incelediğimizde; fertleri, kendi kendini murakabe ve işlediği işleri dikkatli bir şekilde kontrol eden kimselerden oluşan bir toplumun hedeflendiği, imanla amelînin birleştiği bir program oluşturduğu görülecektir. Mezkûr âyetlerin ilkinde başlarken Allah (c.c) müminlere, "Ey inananlar!" diye sesleniyor. Bu nidâda, Allahla inanan kulları arasındaki iman bağlarına, dolayısıyla bazı mükellefiyetlerin varlığına ve kendilerini manen buna alıştırmalarının gerekli olduğuna işaret edilmektedir. Binâenaleyh her mümin, kendine tevdi edilen emâneti iyi korumalı ve, "Ey inananlar ! Allah'a ve peygamberine karşı hâinlik etmeyin, size güvenilen şeylere bile bile hiyanet etmiş olursunuz."⁹⁰ meâlindeki âyetin ruhuna uygun hareket etmelidirler.

Bu âyeti kerîme, pek çok tavsiyeyi ihtivâ etmektedir. Allah ve Resûlüne karşı yapılması gereken vazîfeler, müslümanların birbirlerine karşı görevleri, bu muhtevâda yer alan emanetlerdir. Ayrıca din, ilim, hakikat, iyi niyet, yargı, adâlet, karı-koca arasındaki hukuk, çocukları terbiye, mal ve benzeri şeyler de birer emanettir. İnanan herkesin

⁸⁹ VIII (Enfâl); 27-29

⁹⁰ VIII (Enfâl); 27.

yerine getirmesi gereken birer gerçektir. Her mûmin kendisine tevdi edilen emaneti idrak ederse, Kur'an'da "Takvâ", ve insanlar arasında "Vicdan" diye ifâde edilen bu kelimenin ruhuna uygun olan koruma vasfına daha çok bağlı kalır ve onu korumaya çalışır. Kur'an-ı Kerim takvâ sahibi mûminin nefsinin nitelerken, muhtevâsında, hesap verme manası bulunan bir sıfatla nitelenmektedir.

Bu, لا أقسم بيوم القيامة ولا أقسم بالنفس اللوامة*

Kuyâmet gününe yemin ederin ve nedâmet çeken nefse yemin ederim ki, insanlar öldükten sonra dirilecektir.⁹¹

Bilindiği gibi, kendisine yemin edilen kuyâmet; insanların hesaba çekilecekleri, işledikleri hayır ve şerrin karşılığını alacakları gündür ki, Allah (c.c) bugünün büyüklüğünü ve tehlikeli olduğunu beyan için bu gün üzerine yemin etmiş ve hemen ardından da, kötülüğü işledikten sonra yanlış hareket olduğunu hatırlatarak insanı rahatsız eden, pişmanlık hali ve vicdanî rahatsızlığını gösteren "Nefs-i levvâme"ye yemin etmiştir. Vicdan ya da takvâ budur. Kur'an-ı Kerim'de insanın devamlı olarak kontrol altında tutulduğunu ifâde eden pek çok âyet vardır;

"Allah şüphesiz hepintizi görüp gözetmektedir."⁹²... "Allah her şeyi gözetmektedir."⁹³... "Allah her şeyi gözetmektedir."⁹²... "Allah her şeyi gözetmektedir."⁹³...

"Aralarında bulunduğum müddetçe onlar hakkında şahıddim beni öldürdüğünde onları Sen gözlüyordun, Sen her şeye şahidsin."⁹⁴ "Gözleyin, doğrusu ben de sizinle beraber gözlüyorum."⁹⁵

ان يتلقى المتلقيان عن اليمين وعن الشمال قعيد، ما يلفظ من قول الا لديه رقيب عتيد.

"Sağında ve solunda, onunla beraber oturan iki alıcı melek, yanında hazır birer gözcü olarak söylediği her sözü zaptederler."⁹⁶ "Onu namaz kılmaktan meneden kimse, Allah'ın

91 LXXV (Kiyâmet), 1, 2.

92 IV (Nisâ), 1.

93 XXXIII (Ahzâb), 52.

94 V (Mâide), 117.

95 XI (Hûd), 93.

96 L (Kaf), 17, 18.

إنَّ اللهَ كانَ سَمِيعاً بَصِيراً.⁹⁷ "her şeyi bilmekte olduğunu bilmez mi ?"

"Şüphesiz Allah işitir ve görür."⁹⁸

الم تر أن الله يعلم ما فى السموات وما فى الأرض ما يكون من فجوى ثلاثة إلا هو رابِعهم ولا خمسة إلا هو سادسهم ولا أدنى من ذلك ولا أكثر إلا هو معهم أين ما كانوا ثم يَبْينُكم
Gökte olanları da, yerde olanları da Allah'ın bildiğini bilmezmişsiniz ? Üç kişinin gizli bulunduğu yerde dördüncüsü mutlaka O'dur; beş kişinin gizli bulunduğu yerde altıncısı mutlaka O'dur; bunlardan az veya çok, ne olursa olsunlar, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, mutlaka onlarla beraberdir..."⁹⁹ meâlindeki âyetler bunların bazılarıdır. Bütün bu âyetler mümin olan kimseye kendi kendini murakabe ahlâkını vermek ve ruhuna emanetin kutsiyetini yerleştirmek için temel teşkil etmektedir.

İnsanlara hitabla başlayan âyeti takib eden âyette, insanoğlunun hayatta karşılaştığı iki büyük fitneye temas edilerek; *Mallarınız ve çocuklarınız, aslında bir sınama olduğunu ve büyük ecir Allah katında olduğunu bilin.*¹⁰⁰ buyurulmuştur. Bu âyeti kerimeden anlaşıldığı gibi insanların, kendilerine verilen emanete hıyânet etmelerine sebebiyet veren unsurların en kuvvetlisi, mal ve çocuklardır. Aynı zamanda insan hayatında önemli yeri olan mal ve çocuklar İslâmî ölçülere göre yönlendirildiği ve bu iki şeyden biri onu doğru yoldan ayırmadığı takdirde karşılığında büyük ecir sahibi olmak da mümkündür.

VII- İnsanın Değerinin Göstergesi Olarak "Takvâ":

Bu âyetleri takib eden âyette ise çağrı yine ehli imana yapılmış ve takvâ sahibi olanlar tavsif edilerek;

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ وَاللَّهُ ذُو

الْفَضْلِ الْعَظِيمِ.

"Ey inananlar! Allah'tan sakınırsanız O size iyiden kötüyü ayırdedecek bir anlayış verir, kötülüklerinizi örter, sizi bağışlar. Allah büyük, bol nimet sahibidir."¹⁰¹ buyurulmuştur. Gönülleri uyaran ve

⁹⁷ XLVI (Alak), 14.

⁹⁸ IV (Nisâ), 58.

⁹⁹ LVIII (Mücâdele), 7.

¹⁰⁰ VIII (Enfâl), 28.

muhafaza sistemini harekete geçiren "takvâ" duygusu, insanı doğru yola götürür, karanlıkları aydınlığa çevirir, müminlerin gönüllerine oluk oluk huzur ve güven akıtır ve Allah'ın ihsânını ümit etmelerine vesile olur. Gerçektende Allah korkusu insan gönlüne aydınlık verir.

Hakikatî itibarıyla gerçek, insanın zatında ve fıtratında mevcuttur. Çünkü insanın yaratılışında yer eden hak gerçeği vardır. Şurası da bir gerçektir ki, insanın fıtratında mevcut olan hak ile insan arasına giren hevâ ve heves, bu gerçeği görmekten kişiyi alıkoyar. Ancak "takvâ" duygusu ve Allah korkusu, insanı bu gibi kötülüklerden korur. Allah'ın murakabe ettiğini hissetmek insanı, arzuları karşısında korur ve muhafaza eder.

Burada değinmeden geçemeyeceğimiz bir gerçek de şudur; pek çok kimse takvâyı namaz kılmak, oruç tutmak ve kurban kesmek gibi bazı ibadetlere bağlı ruhî ve dinî bir ahlâk olarak görmektedir. Mesela sakal uzatan veya sağda solda, orada burada bazı sesler çıkararak tesbîh çeken veya meclislerde sohbet esnasında âyetler okuyan ya da duâ eden herkese, takvâ sihibi gözüyle bakılmaktadır. Halbuki takvânın ihtivâ ettiği manevî değerler, yapılan her tür ibadetin taşıdığı değerden daha üstün ve daha şümüllüdür. Bazan bu gibi hareketlerde bulunmayan kimseler takvâ sahibi olurken, bazan da zâhırde ibâdet yapar görünenler takvâ sahibi olamazlar. Takvâ sahibi olma halî, mümin kul ile rabbî arasında bir sırdır. Mümin için bir ölçü, onu hayre itici ve kötülükten men edici bir güçtür. Bir toplumu oluşturan insanlarda takvâ halî hakim olduğu taktirde, bu toplumun dünyevî ve uhrevî bütün işleri normal çizgilerde seyrederek, güç ve söz sahibi olur. Dolayısıyla dört başı mamur ve mutlu toplum örneğini teşkil eder.

İslâm dîninin talep ettiği ruhî mükellefiyetler son derece kolaydır. Mesela beş vakit namaz, insanın bir kaç dakikasından fazla zamanını almaz. Oysa takvâ sahibi olabilmek için yirmidört saat içinde bol bol zaman vardır. Takvâ halî, manevî değer, ruhî karakter ve ahlâk olarak bölünmez bir özelliğe sahiptir. Çünkü insan kendi işlerini, çocukları ve âilesini ilgilendiren konuları ihmal ederken ya da vatanına zarar verecek işler yapıyorken, sadece beş vakit namazı düzenli bir şekilde kılmak insanı takvâ sahibi yapmaz, aynı zamanda, takvâ sahibi kimse hiç hata yapmaz ve yanlış harekette bulunmaz.

şeklinde düşünmek de doğru değildir. Çünkü insanoglu çokca hatâ yapan ve zayıf mahluktur. *يريد الله أن يخفف عنكم وخلق الإنسان ضعيفا*

"İnsan zayıf yaratılmış olduğundan Allah sizden yükü hafifletmek ister."¹⁰² *خلق الإنسان من عجل.*

olarak yaratılmıştır..."¹⁰³ *إن الإنسان خلق هلوعا.* "İnsan gerçekten pek huysuz yaratılmıştır."¹⁰⁴ meâlindeki âyetler, insanoglunun bu karakterini açık ve net bir şekilde ifâde etmektedir. Buna rağmen hatada ısrar etmemek, nefsi daima kontrol altında tutmak lazımdır. Allah (c.c), kullarını mağfiretine çağırıyor ve ;

*وسارعوا إلى مغفرة من ربكم وجنة عرضها السموات والأرض أعدت للمتقين * الذين ينفقون في السراء والضراء والكاظمين الغيظ والعافين عن الناس والله يحب المحسنين * والذين إذا فعلوا...*

"Rabbî'nizin mağfiretine ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış, eni gökler ve yer kadar olan cennete koşun. Onlar bollukta ve darlıkta sarfederler, öfkelerini yenerler, inananların kusurlarını affederler, Allah iyilik yapanları sever. Onlar fena bir şey yaptıklarında veya kendilerine zulm ettiklerinde Allah'ı anarlar, günahlarının bağışlanmasını dilerler. Günahları Allah'tan başka bağışlayan kim vardır? onlar yaptıklarında bile bile direnmezler."¹⁰⁵ buyuruyor.

Kur'an-ı Kerim insanları, hata yapmayan ve günah işlemeyen melekler seviyesinde tutmamaktadır. Aksine hata yapabileceğini veya suç işleyebileceğini var saymaktadır. Bu, onların takvâ sahibi olmalarına engel teşkil etmez. Ancak hatada ısrar etmek ve kötülüğü sürekli yapmak, takvâ sahibi olmaya manidir. -

Takvâ'nın inanan insana verdiği terbiye, hem dünyevî hem de uhrevîdir. Fertleri böyle bir terbiyeden geçen toplum, refah ve mutluluk düzeyi yüksek olan toplumdur.

VIII- Başarı ve mutluluk yolları:

*والليل إذا يغشى * والنهار إذا تجلى * وما خلق الذكر والانثى * أن سعيكم لشتى * فاما من اعطى
واتقى * وصدق بالحسنى فسنيسره لليسرى * وأما من بخل واستغنى * وكذب بالحسنى **

¹⁰² IV (Nisâ), 28.

¹⁰³ XXI (Enbiyâ), 37.

¹⁰⁴ LXX (Me'âric), 19.

¹⁰⁵ III (Âl-i İmrân), 133-135.

"And olsun, bürüdüğü zaman geceye, açılıp aydınlandığı zaman gündüze, erkeği ve dişiği yaratan ki: Muhakkak çalışmanız çeşit çeşittir. Amma kim (Allah yolunda harcar) verir ve Allah'tan korkarsa, o en güzel kelimayı (Lâ ilâhe illallâh sözünü) tasdik ederse, biz, onu, (Allah'ın razı olacağı) en kolay yola hazırlarız. Fakat kim cür'et eder, (dünyâ malına razı olur, Allah'ın) ihtiyaç göstermez, bir de en güzel kelimayı (tevhidi) inkâr ederse; Biz de onu, en şiddetli yola (ateşe) hazırlarız."¹⁰⁶

Yukarıda meâllerini zikrettiğimiz âyetlerin bir kısmında yemin ve üzerine yemin edilen şeyler vardır. Allah (c.c) bu âyetleriyle bize başarı yollarını göstermekte, refah ve mutlu bir hayat sağlamak için aşağıdaki prensiplere riâyet edilmesine işaret buyurulmaktadır:

a- Âyetteki "verme" fiilinin ifâde ettiği mana sadece mal veya sadaka vermek gibi maddî menfaatlere bağlı değildir. Buradaki "verme" olayı maddî menfaatler için geçerli olduğu kadar ilim vermek, ırşadda bulunmak ve sevgi aktarmak gibi manevî değerlerde de geçerlidir. Her iki değer "verme" fiilinin kapsamına girmektedir. Dünyâ ve âhiret hayatını kazanmak isteyen kimse, hem kendisine hem de topluma faydalı olmaya gayret göstermelidir.

Bir insanın başkalarına maddî ve manevî yardımda bulunabilmesi için mal ve ilim sahibi olması ve başkalarına destek olabilmesi için de güçlü olması gerekir. Nitekim her müminden talep edilen de budur. Mümin güçlü, hareketli ve becerikli olmalıdır. Çünkü köşesine çekilip her şeyi kabul eden ve başkalarına boyun eğen zavallı mümin hiç bir zaman hüsn-ü kabul görmez. Hz.Peygamber (s.a.v.) bu manada şöyle buyuruyor: "Üstten gelen el, alttan gelen elden daha hayırlıdır."¹⁰⁷ Hz.Peygamber bu veciz sözüyle, fayda derecesi ne olursa olsun, faziletine ve hayırhahlığına işaret etmektedir. İslâm dininin müslümanlara sağladığı şeref ve haysiyeti tesis eden esaslardan biri de, müslümanların avuç açan kimseler durumuna düşmemeleridir. Aksine başkalarına yardım eli uzatanlardan olmalıdırlar.

¹⁰⁶ LXC (Leyl), I-10.

¹⁰⁷ Buhârî, (55) Vesâyâ, 9, 813; Rikâk, 11; Müslîm (12) Zekât, 94-97.

b- Kötülüklerden korunmak; mümin kendini Allah'ın mürakabesi altında hissetmeli ve vicdanını daima uyanık tutmalıdır.

c- İyiye ve güzele inanmak; imanın gerektirdiği hususiyet de budur. Çünkü başarılı olmanın sırrı, yapılan her şeyi en güzel ve en mükemmel şekilde yapmaktır. Bazı kimseler, güzel ve iyi işleri terkederek çirkin işler yapar, üstelik kendini temize çıkarmak için güzele kötü gözle bakar ve şöyle der: Yaşadığımız devir eski devirlerden farklıdır. Zamanımızdaki yaşama biçimi tamamen değişiktir; eski örf âdetlere bağlı kalmak zorunda değiliz...¹⁰⁸

Kendilerini bu gibi sıkıntılara kaptıranlar, dinî ve millî duygulardan yoksun, yüz kızartıcı kötü yollara dalmış, herkesi bu yola çekmeye çalışan, kendi hevâ ve istekleri doğrultusunda bir toplum vücûde getirme gayreti içinde bulunan kötü ruhlu kimselerdir. Böyle bir toplum, tamamen maddiyata bağlı, her şeyi mübah gören, her tür kötülüğü yapan kimselerin oluşturduğu bir toplumdur. Temelleri tamamen duygu ve nefsanî arzulara dayalı bir toplum hiç bir zaman başarılı olamaz, mensublarını mutlu edemez, güç ve kuvvet sahibi olamaz. Kur'an-ı Kerim'de bu hususa temas edilerek: *سَنَّةُ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسَةَ اللَّهِ تَبْدِيلًا* "Allah'ın geçmişlere uyguladığı yasası budur ve Allah'ın yasasında bir değiştirme bulamazsınız."¹⁰⁹ buyurulmuştur.

Yukanda anlatmaya çalıştığımız toplum mensupları şu âyette açık bir şekilde tasvir edilmektedir:

« وَأَمَّا مَنْ يَغْلُ وَاسْتَفْنَى * وَكَذَّبَ بِالْحَسَنَى * فَنَسِئَةً لِّلْعَمْرَى *

"Fakat kim cimrilik eder (dünyâ malına razı olur, Allah'ına) ihtiyaç göstermez, bir de en güzel kelimeyi (tevhid) inkâr ederse; Biz de onu, en şiddetli yola (ateşe) hazırlarız."¹¹⁰

Burada söylenmesi gereken bir mesele daha vardır; müslümanların pek çoğu, özellikle islâmî yaşantının zayıfladığı ve müslümanların amel olarak çöküntüye uğradığı devirlerde yaşayan

¹⁰⁸ Fahrüddin er-Râzîet-Tefsiru'l-Kebîr, XXXI, 198.199.

¹⁰⁹ XXXII (Ahzâb), 62.

¹¹⁰ XCII (Leyl), 8-10.

bazı müslümanlar, Allah'ın kendilerine rızık verdiğine, onları güçlü kıldığına, zillete düşürenin, her şeyi kolaylaştıran ve zorlaştıranın O olduğuna inanmaları yeterlidir zannederler.

Hakikat olarak bu şekilde inanan kimseye, imanın gereklerini yerine getirmiştir demek mümkündür. Bazı kimseler de vardır ki, işlerin kolay veya zor olması, güçlü olmak veya zillete düşmek, zengin olmak veya fakirleşmek, şans ve alım yazısı olduğunu zannederler. Onlara göre bir kimse çalışmadan başarı elde edebilir, çalışan kimse de başarısız olabilir, tembel tembel oturan kimse oturduğu yerde rızıklanabilir, buna mukabil çalışıp didinen kimse rızıktan mahrum kalabilir. Yani herşey tesadüfe bağlıdır...Evet herşey kaza ve kadere bağlıdır, fakat bu, kâinat düzensizlik içinde seyrediyor, Allah her şeyi rastgele yaratıyor veya kâinatı gelişigüzel idâre ediyor, demek değildir. Allah (c.c) dengesiz ve hedefsiz işlerden münezzehtir. Çünkü Allah sebep ile netice arasında mutlaka bir bağ kurmuş ve dünyâ düzeninin yürümesini, kalıcı ve sâbit prensip ve kanunlara bağlamıştır. Allah'ın koyduğu bu düzen ne bir mümine verilecek mükâfaat için ne de bir kâfiri cezalandırmak için değildir. Allah, kişiliği ne olursa olsun, yaratıklarından sadece birine ihsân ve lütufta bulunmaz...

Bazıları yapılması gerekenlerden bir kısmını yapar bir kısmını da terkeder. Oysa bu kimseler iyice düşünecek olurlarsa, yapılması gerekenin tümünü yapar ve Allah'ın yardımı olmadan hiçbir neticeye varamayacaklarını anlarlar.

«...وَلْيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ. "And olsun ki, Allah'a yardım edenlere O da yardım eder, Doğrusu Allah kuvvetli'dir, Güçlü'dür."»¹¹¹ اَنَا لَنْتَنْصُرَ رَسَلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ

"Doğrusu Biz, peygamberlerimize ve insanlara dünyâ hayatında ve şahidlerin şahidlik edecekleri günde yardım edertz."¹¹²

« كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرَسُلِي إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ. "Allah,"And olsun ki Ben ve peygamberlerim üstün geleceğiz" diye yazmıştır. Doğrusu Allah kuvvetlidir, Güçlü'dür."»¹¹³

يَقُولُونَ لَنَنْ رَجِعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لِيُخْرِجَنَا الْأَعْرَابُ مِنَ الْأَذَلِّ وَاللَّهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَلَكِنْ

¹¹¹ XXII (Hacc),40.

¹¹² XL (Mü'min),51.

¹¹³ LVIII (Mücâdele),21.

المتقين لا يعلمون»

"Eğer bu savaştan Medine'ye dönersek, şerefli kimseler alçakları and olsun ki, oradan çıkaracaktır" diyorlardı. Oysa, şeref Allah'ın, peygamberinin ve inananlarındır, ama iki yüzlüler bu gerçeği bilmezler.¹¹⁴ gibi âyetler, bu manaya işâret etmektedir.

Şüphesiz Allah dilediğini istediği zaman yapma gücüne sahiptir. Fakat O, herşeyi adâletine ve hikmetine uygun şekilde yapar. Her müslüman bu gerçeği kabul etmeli ve her işini buna göre yapmalıdır. Aksi halde kuru kuruya müslümanım demeleri onlara fazla bir şey kazandırmaz.

« من عمل صالحا من ذكر أو أنثى وهو مؤمن فلنجزيه حيو طيبة ولنجزينهم بأحسن ماكانو يعملون »
"Kadın, erkek, inanmış olarak kim iyi iş işlerse, ona hoş bir hayat yaşatacağız. Ecirlerini yaptıklarından daha güzeli ile ödeyeceğiz."¹¹⁵ meâlindeki bu âyet son derece mücmel olduğu kadar, değişmesi mümkün olmayan ilâhî düzenin tümünü kapsamına almaktadır. Bu istikamette, âyetin ihtivâ ettiği ana unsurları şöyle özetlememiz mümkündür:

Âyet, şart cümlesiyle bağlamıştır. Ve âyetteki şart edatı olan من (men) kelimesi ümumi olarak, akıl sahibi herkesi ihtivâ eder. Başka bir ifâdeyle bütün mükellefleri muhtevâsına alır. من عمل صالحا cümlesinde geçen صالح (sâlih) kelimesinin belirsiz olarak gelmesi, onun her çeşit sâlih ameli ihtivâ ettiğini gösterir. Burada kastedilen gerçek nükte ve ana prensip, yapılan iyi iş kim tarafından yapılırsa yapılsın, yapanlar arasında bir imtiyaz olmadığı gibi, yapılan sâlih amellerde de, çeşit olarak herhangi bir tahsis mevcut değildir. « Kim zerre kadar iyilik yaparsa onu görür. Kim de zerre kadar kötülük yaparsa onu görür. »¹¹⁶ meâlindeki bu âyetin ifâde ettiği umum manaya sâlih amel işleyen herkes girer.

Gerek iyi amel işleyenleri, gerekse işlenen iyi ameli bütünüyle içine alan bu ilâhî kelâm'a itisaf edilmelidir. Mesela buna bir örnek göstermemiz gerekirse, hem fertlere hem de topluma büyük faydalar

¹¹⁴ LXIII (Münâsikûn), 8.

¹¹⁵ XVI (Nahl), 97.

¹¹⁶ XCIX (Zilzâl), 7, 8.

sağlayan ve meşrû kurallara riâyet eden ticarî müesseseleri buna örnek gösterebiliriz. Bu müesseselerde çalışan ticaret erbabı, İslam dininin gerektirdiği ticarî esaslara uyduğu taktirde müşterilerin güvenini kazanacaktır. Bir esnaf ticaret mahallini iyi seçer, insanların ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde mal bulundurursa, dürüst davranır, onların gönüllerini alır ve güvenlerini kazanırsa, ticaretinde mutlaka başarılı olacak ve dürüstçe yaptığı bu ticaret sayesinde hayat boyu huzur ve rahat içerisinde yaşayacaktır. Çünkü sâlih amel işlemek, iyi iş yapmak demek; uygun bir yer seçmeden, rastgele ve geliş güzel ticarete atılmak, lüzumlu lüzumsuz mal alıp satmak demek değildir. Zira ticareti kârlı kılacak zemin ve kuralları araştırmadan ticarete atılan kimse, eğer böyle bir teşebbüsün kendisine bir kâr getireceğine inanıyor, ayrıca kıldığı zaman, tuttuğu oruç, verdiği zekât ve eda ettiği hac, yaptığı ticarete kâr getireceğini zannediyorsa, bu onu kârlı bir neticeye götürmez. Şüphesiz namaz kılmak, oruç tutmak ve sair ibadetler amel-i sâlihtir. Fakat ticaretle kazanç sağlamak için yeterli vesileler değildir. Mesela ibadette hiç alakası olmayan, namaz ve orucun ne olduğunu bilmeyen bir gayri müslim'e bakıyoruz; ticarî işlerini en mükemmel bir şekilde yürüttüğünü, yapmak istediği ticaretin nevini ve yerini dikkatlice seçtiğini görüyoruz. Ticaretle başarıya ulaşmak için dinî vecibeleri yerine getirmek, kâr elde etmek için tek yeterli vesile değildir. Dinî emirleri yerine getirmekle birlikte, ticarî hayatın gereklerine de uyulması zaruridir.

Âyette geçen ذكر (erkek) ve أنثى (kadın) kelimeleri umumî manada kullanılmıştır. Bu umumîlik genelde insanoğluna yapılan ikramlardan biri olmakla birlikte, kadın-erkek her ikisine değer verilmiş, kadının da erkek gibi amel-i sâlih işlemede eşit olduklarına işaret edilmiştir. Zira erkeğe dinî mükellefiyet verildiği gibi, kadına da aynı mükellefiyet yüklenmiştir. Her ikisine, amelleri karşısında ecir vaad edilmiştir.

Âyette dikkat çeken bir başka husus, işlenen ameldeki umumîliktir. Ayrıca yapılan amellerin kabulü ve karşılığında vad edilen ecir âhirette alabilmek için, mümin olma şartının aranması, âyette dikkat çeken ikinci husustur.

Allah'a ve İslâm dinindeki ilâkadi meselelere inanmakla birlikte, yapılması hedeflenen işe de inanmak ve onu gerçekleştirmek için

azimli olmak şarttır. Yani bir kimse yapacağı işin, hem kendine hem de içinde yaşadığı topluma faydalı olacağına inanmalı ve emin olmalıdır. Yaptığı iş göstermelik olmamalı, başkasının tesiri altında kalarak veya riyada bulunarak yapılmamalıdır. Zira insana güzel hayat sağlayan ve netice itibarıyla onu kurtuluşa götüren ameller; gerçekten amel-i sâlih olduğuna ve hâlisâne yapılan amellerdir. Bir işi inanarak ve samimi olarak yapanlarla, şüphe ve tereddüt içinde yapanlar arasında büyük fark vardır. Çünkü işini inanarak ve severek yapan kimse, yaptıklarının semeresini mutlaka görür; güç-kuvvet sahibi olur. İnsanlar arasında güven kazanır. Yaptığı her işte başarılı olur. Mutlu bir hayat yaşar. Fakat yapacağı işte mütereddit ve şüphe içinde olan kimse, yaptığı işlerin karşılıklarını tam olarak alamadığı gibi, insanlar arasındaki güvenini kaybeder, mutsuz olur, sefil bir hayat yaşar. Günlük hayatımızda sık sık rastladığımız farklı bu iki duruma sebebiyet veren tavır ve hareket, yapılan işin inanılarak veya şüphe içinde yapılıp yapılmamasından kaynaklanmaktadır.

Yapılan iş, inanılarak yapılmalıdır derken dinî inancı ve gereklerini ihmal etmek manası anlaşılmamalıdır. Çünkü dinî inanç ve gereklerini yapmak her şeyde esastır. Burada söylenilmesi istenen gerçek, dinî inançla birlikte gereğini yapmak ve yapılması istenen işi inanarak yapmaktır. Âyeti kerîmede amel-i sâlih için ileri sürülen "mümin" olma şartı, yapılan işin karşılığını hem dünyâda hem de ahîrette görmek içindir.

- SONUÇ -

Makalemizin hulasasını verecek olursak, şöyle özetlememiz mümkündür:

a-) İnsanoğlu şerefli ve haysiyetli bir varlıktır.

b-) Bu şeref ve haysiyet, insanlara Allah'ın bir lütfudur;hiçbir kimse onları bundan mahrum edemez ve bu hakkı onlardan kimse alamaz.

c-) İnsan gücü, gerçek ve devamlı ya da yapmacık ve kısa ömürlü olmak üzere iki çeşittir. Birincisi Allah'ın desteği ile ondan gelen güçtür ki bu güç sadece inananların gücüdür. İkincisi de, gayri meşrû yoldan kazanılan veya imansızlık ve cehaletin verdiği güçtür ki bu güç hiç bir zaman Allah'ın desteğine mazhar olamaz.

d-) Esas olarak insanlar yaratılış itibariyle şerefli olma vasfında eşittirler; bu konuda cins, ırk, renk, erkek, kadın, fakir,zengin, zayıf ve güçlü ayırımı yoktur. Ancak insanlar bu vasıfta temelde eşit olsalar bile, yapacakları işlerde gösterecekleri gayrete, elde edecekleri ilmi seviyeye ve sahip oldukları takvâ derecesine göre farklılık gösterirler; biri diğetine karşı üstünlük sağlar.

e-) Müminlerin iman gücü, Allah tarafından hibe edilen bir güçtür. Ancak böyle bir şansa sahip olan müminlerin, kuvvetli imana sahip olmaları için kendilerini, bu gücü sağlayan yollara yönlitmeleri ve sabırlı olmaları gerekir. Gerçek manada mutlu bir hayata götüren yollara tevessül etmeksizin, sadece inançlı olmak veya İslâm'ın emirlerini yerine getirmek yeterli değildir.

Kur'ân-ı Kerimde insanoğlunun değeri ve gücü ile ilgili olarak zikredilen beş ana unsuru özetlemeye çalıştık.

Makalemizi şu âyetlerle tamamlamak istiyoruz:

« إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّذِي هِيَ أَلْطُّومُ وَيُشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَغْتَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنْ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا وَأَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُوا بِالْآخِرَةِ أَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا »

"Doğrusu bu Kur'ân en doğru yola götürür ve yararlı iş yapan Mü'minlere büyük ecir olduğu, âhirete inanmayanlara can yakıcı bir azâb hazırladığımızı müjdeler."¹¹⁷ «...والله يقول الحق وهو يهدي السبيل»

"...Allah gerçeği söylemektedir, doğru yola O erİştirir."¹¹⁸

¹¹⁷ XVII (İsrâ),9,10.

¹¹⁸ XXXIII (Ahzâb),4.